

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ’NİN ISLAH ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sabır BEŞER

Danışman: Dr.Öğr. Üyesi Nazım ÇINAR

TOKAT – 2024

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Dr.Öğr. Üyesi Nazım ÇINAR danışmanlığında hazırlamış olduğum "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Islah Anlayışı" adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

22 / 01 / 2024

Sabır BEŞER

JÜRİ KABUL VE ONAY

Sabır BEŞER tarafından hazırlanan “Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî’nin İslah Anlayışı” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 08/02/2024 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen jüri tarafından oy birliği ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimler Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi Olarak Kabul Edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı) İmzası

Üye (Başkan): Doç. Dr. Müzekkir KIZILKAYA

Üye (Danışman): Dr. Öğr. Üyesi Nazım ÇINAR

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ömer DİLMEN

Üye:

Üye:

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Yeryüzünde ıslah hareketleri her zaman var olmuş bir olgudur. Zamanla toplumda meydana gelen dinî ve ahlâkî değerlerin özünden kopmalar, uzaklaşmalar çözümler karşısında dinî değerlerin özüne dönmek için gerçekleştirilen ıslah ve ihya hareketleri, toplumda meydana gelen dejenerasyonun önüne geçmek ve dinin aslına dönülmesi ve devamının sağlanmasına yönelik çaba ve gayretlerin sonucu ortaya çıkmıştır. Dünya hayatında zaman zaman çeşitli gaye amaç ve gayelere ulaşmak için özden sapmalar olmuş, insanların beklenti ve zafiyetleri din anlayışında bir takım bozulmalara sebep olmuştur. Toplumda meydana gelen bozulmaları yeniden ihya hareketleri başta peygamberler ile başlayan bir süreçtir. Peygamberlerin getirmiş olduğu dinin aslından uzaklaşmalarda ise dinî yaşantıda meydana gelen değişme ve bozulmaları ıslah ederek ortadan kaldırma ve dinin özüne yani aslına irca etme çabalarında bulunan ıslahatçılar yani muhlisler olmuştur. Islahat hareketinin öncüler özellikle dini akidede ve sosyal hayatta dinin özünden uzaklaşıldığı iddiasını ve düşüncesini dile getirirler. Toplumsal ıslahın ana esasını da dinin aslından uzak ancak dinin emri ve bir vazife gibi algılanan yani bidatlere karşı öze dönme mücadelesi verirler. Her dinî ıslah hareketinin ilk öne sürdüğü düşünce ve iddia saf ve aslına uygun tevhid inancına dönme fikrini savunur. İhya hareketlerinin amacı ve sonucu ise karşımıza dine sonradan karıştırılmış bidatlerin ve her türlü unsurların temzilemsi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmalarım ve çalışmalarım sürecinde her konuda bana yardımlarını esirgemeyen, beni tasavvuf ilmine teşvik eden her zaman öğrencisi olmaktan gurur duyduğum değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Nazım ÇINAR'a ve Doç. Dr. Müzekkir KIZILKAYA'ya, ders dönemi boyunca her türlü destek ve yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma, arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım. Hayatım boyunca desteklerini hep yanımda hissettiğim canım babam, anneme ve ailemin tüm fertlerine teşekkürü borç bilirim.

Sabır BEŞER

TOKAT 2024

ÖZET

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ’NİN ISLAH ANLAYIŞI

Beşer, Sabır

Yüksek Lisan Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Nazım ÇINAR

Ocak 2024, x+ 88 Sayfa

Bu tez çalışmamız “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin İslah Anlayışı” hakkında olacaktır. Nitekim Kur’an ve Sünnette fertlerin ve toplumun ıslahı büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla Mevlânâ Hâlid ilmi ve tasavvufi irşat faaliyetleri çerçevesinde, köklü bir toplumsal ıslah için büyük çabalar göstermiştir. Mevlânâ Hâlid, ıslah çalışmalarında Kur’an ve Sünnet metodunu uygulamıştır. Onun ıslah anlayışının temel ilkeleri sağlam bir tevhid düşüncesine sahip olmak, takva, itaat, sünneti seniyyeye bağlı kalmak, nefis tezkiyesi, kalb tasfiyesi, ihlas, istikamet, murâkabe, tevâzu olmak gibi prensipler oluşturmaktadır. Zira böyle bir dini hayat anlayışı ortamı sağlanırsa, bütün toplumun ıslahı sağlanmış demektir.

Bu çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Mevlânâ Hâlid’in doğduğu coğrafya ile yaşadığı ortamın toplumsal, siyasal, bilimsel ve tasavvufi yönden değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Birinci bölümde Mevlânâ Hâlid’in hayatı ve tasavvufa yönelişi hakkında bilgi verilmiştir. Hayatı bölümünde doğum yeri, tarihi, soyu, çocukluğu, gençliği, tahsil hayatı, hocaları, aldığı ilmi ve tasavvufi icazetlerinin yanı sıra edebî yönü ve eserleri hakkında araştırmalar yapılmıştır. Tasavvufa yönelişi kısmında hac yolculuğu, Hindistan yolculuğu, Nakşbendi tarîkatına girişi, icazet alışı ve vefatı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Mevlânâ Hâlid’in toplumun ıslah için yaptığı çalışmalarla ilgili değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Toplumsal ıslah için ortaya koyduğu ilke ve yöntemler ve bu ıslah düşüncesinde öne çıkan kavramlar üzerinde incelemeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Toplum, Hayat, İslah, Murâkabe, Sünnet.

ABSTRACT

MEVLÂNÂ HALÎD-İ BAGHDADÎ'S APPROACH TO REFORM

Sabır, Beşer

Master's Degree Basic Islamic Sciences Department

Thesis Advisor Dr. Nazım ÇINAR

January 2024, x+88 Pages

This thesis will be about "Mawlânâ Khalid-i Baghdâdî's Understanding of Reform". As a matter of fact, the reformation of individuals and society is of great importance in the Quran and Sunnah. Therefore, Mevlana Khalid made great efforts for a radical social reform within the framework of his scientific and Sufi guidance activities. Mevlana Khalid applied the Quran and Sunnah method in his reform works. The basic principles of his understanding of reform are principles such as having a solid idea of monotheism, piety, obedience, adhering to the Sunnah, purification of the soul, purification of the heart, sincerity, direction, observation and humility. Because if such an environment of understanding of religious life is provided, the reformation of the whole society is achieved.

This study consists of an introduction and two parts. In the introduction, an effort has been made to evaluate the geography where Mevlana Khalid was born and the environment in which he lived in terms of social, political, scientific and mystical aspects. In the first chapter, information is given about Mevlana Halid's life and his tendency towards Sufism. In the section of his life, research has been carried out on his place of birth, history, lineage, childhood, youth, education life, teachers, the scientific and Sufi permissions he received, as well as his literary side and works. In the section on his orientation towards Sufism, his pilgrimage, his journey to India, his entry into the Naqshbandi sect, his ijazah and his death are discussed. In the second part, evaluations were made about Mevlana Halid's work for the betterment of society. The principles and methods he put forward for social reform and the prominent concepts in this reform thought were examined.

In this research, the road map he determined for social reform and the concepts he used for this reform were examined.

Keywords: Sufism, Society, Life, Correction, Murâqaba, Sunnah.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
1. MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI VE ESERLERİ	5
1.1. Mevlânâ Hâlid'in Yaşadığı Coğrafya	5
1.2. Dini ve İlmi Hayat.....	5
1.3. Siyasi Ve İçtimai Hayat	7
BİRİNCİ BÖLÜM	9
MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI VE TASAVVUFA YÖNELİŞİ	9
1. MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI.....	9
1.1. Doğumu Yeri ve Tarihi	9
1.1.1. Soy.....	10
1.2. Gençliği Ve Tahsil Hayatı	10
1.3. Hocaları, Aldığı İlmi ve Tasavvufi İcazetler	13
1.4. Edebî Kişiliği.....	14
1.5. Eserleri.....	14
1.8. Mevlânâ Hâlid'in Tasavvufa Yönelişi ve Vefatı	18
1.9. Hac Yolculuğu.....	18
1.10. Hindistan Yolculuğu.....	19
1.11. Nakşibendi Tarikatına Girişi ve İcazet Alışı.....	20
1.12. Vefatı.....	22
2.1. TOPLUMSAL ISLAH KAVRAMI VE ÖNEMİ	26
2.1.1. Islah Kavramı	27
2.1.2. Kur'an'da Islah	28
2.1.3. Hadislerde Toplumsal Islah.....	30

2.1.4. İslam Dünyasında Dini Islahatlar	32
2.2. MEVLÂNÂ HALİD'İN TOPLUMSAL FAALİYETİ VE ESASLARI.....	35
2.2.1. Akidenin Pekiştirilmesi ve İmanın Güçlendirilmesi.....	35
2.2.2. Takva.....	37
2.2.3. Sünnete İttiba	39
2.2.4. Nefs Terbiyesi.....	41
2.2.5. Zikir.....	43
2.2.6. Murâkabe	46
2.2.7. İhlâs	48
2.2.8. İstikamet ve Sıratı Müstakîm	51
2.2.9. İbadetlerde Devamlılık	54
2.2.10. Tevâzu	57
2.2.11. Dünyevi Arzulardan Uzak Durmak.....	60
2.2.12. İlme Ve Eğitime Önem Vermek	63
2.2.13. Kanaatkâr Ve Cömert Olmak	65
SONUÇ	69
KAYNAKÇA.....	72
ÖZGEÇMİŞ	79

KISALTMALAR

Bs: Basım, Baskı
b.y: Basım yeri yok
bk.: Bakınız
C: Cilt
çev.: Çeviren
drl: Derleyen
ed: Editor
haz: Hazırlayan
Hz: Hazreti
md: Madde
mlf: Müellif
no: Numara
nşr: Neşreden
öl: Ölümü
S: sayı
s: Sayfa
s.a.s: “Sallalâhu aleyhı’s-selam”
sad: Sadeleştiren
thk: Tahkik Eden
tsh: Tashih Eden
vb: Ve Benzeri
vd: ve Diğerleri
y.y: Yayın yeri yok
Yay: yayınları
Yy: yüzyıl

GİRİŞ

Bireylerin ıslahı ve toplumun düzen ve uyumunu sağlayan kuralların yapı itibarıyla hangi kaynaktan beslendiği ve hangi fikir akımının ürünü olduğu, üzerinde düşünülmesi gereken önemli unsurlardandır. Karşılıklı etkileşimde olan beşerî toplum ikliminde iki tarafından birbirinden etkilenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Aynı zamanda her bir toplum, içinde bulunduğu kültürel yapısı, ahlaki donanımı, eğitimsel ve günlük yaşantısı ile kendi toplumunun seviye ve nizamını belirlemektedir. Acaba, bu düzen belirleyici unsurlar nelerdir ve onu en verimli şekilde değerlendirdiğimizde insanlara nasıl hitap ediyor? İnsan hem maddi hem de manevi unsurlardan oluşan bir yaratıktır.

Tasavvuf ilim dalında üne kavuşmuş bazı mutasavvıflar mevcuttur. Bu mutasavvıflar, Allah'ın kendilerine bahşetmiş olduğu ilim sebebiyle tanınmış seçkin şahsiyetlerdir. Bu şahsiyetlerden kimileri bilinen tarîkat disiplinini takip ederek kendilerini takip edenlere irşat görevini üstlenmişlerdir. Her bir tarîkatın takip ettiği yol ve takipçilerine sunduğu eğitim ve terbiye usulü farklıdır. Örneğin Kadirî tarîkatı, günlük vird, ve zikir gibi ritüellerde cehrî(açık sesle) ile ön plana çıkmaktadır. Kadirilik'teki takip edilen usuller her ne kadar Şeyh Abdülkadir Geylani (ö. 561/1165) zamanında ortaya konmuş olsa da sonraki yüzyıllarda bazı değişikliklere uğramıştır. Bu bakımdan mevcut usul ve adabın bu geleneğin içerisindeki birikimden oluştuğunu söylememiz mümkündür. Kadîrî tarîkatına göre intisap kuralları on tanedir. Bunlar; tövbe, zühd, tevekkül, kanaât, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murakabe ve rızadır. Ayrıca tarîkat beyan-ı tarîkat, ahkâm-ı tarîkat, icabet-i tarîkat ve erkân-ı tarîkat temelinde altı husus üzerinde kuruludur. Tarîkata intisap, sûfî ile mürşîd arasında gerçekleşen ve adına mübâyaa denilen anlaşma ile başlamakta devamında yerine getirilmesi gereken zikir ve virdlerin telkin edilmesinin bir tezahürü olarak bir tören edilmektedir. Tarîkatta zikirler sesli bir şekilde oturarak, ayakta, sallanarak ve dönerek yapılmaktadır.¹

Rifâiyye tarîkatındaki esaslar, Ahmed er-Rifai (ö.578/1182) tarafından belirlenmiştir. Ahmed er-Rifaiye nazarında Rifaiye tarîkatı, Kur'an ve Peygamberin sünnetinin esas alındığı riyadan uzak ve sadeliğin öne çıktığı bir tarîkattır. Rifaiyye tarîkatı, şeyhe bağlanmayı mürîd ile mürşid arasında vuku bulan arasında bir anlaşma (biat) olarak değerlendirmektedir. Bu

¹ Nihat Azamat, *Kādîriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/131-136.

anlaşma bir tören ile meydana gelmektedir. Tarîkatla yeni tanışan kişiye öncelikle dinin kuralları (şerîat) öğretilir. Bununla birlikte farz ve nafîle ibadetlere özen göstermesi talep edilir. Şeriatın ahkâm ve adabını içeren sohbetler yapılarak müntesibin hikmetli sohbetlerden kendisine payeler çıkarması sağlanır. Hakk’a yönelip kalp huzurunu bulabilmek için dil, kalp ve bütün varlığı ile ebedi huzura kavuşmak için salavat getirmelidir. Zira salavat getirmenin gayesi gözdeki perdelerin kalkmasını sağlayıp Hz. Peygamber’ (s.a.s.)’i mana âleminde görebilmek ve ondan feyz alabilmektir. Bunun sonunda Hz. Peygamber (s.a.s.) Hak Teâlâ’ya açılan manevi bir kapıyı temsil etmektedir. Peygambere getirilen salavatların ibadetlerden sonra, mürşidin mürîdlere bildirmiş olduğu sayı ve ölçüde getirilmelidir.²

Nakşbendi’ye tarîkatının müessisi Muhammed b. Muhammed Bahâeddîn Nakşbendi el-Buhârî’dir (ö.791/1389) “Şah’ı Nakşbend” olarak şöhret bulmuştur. Tarikatın usul ve erkânı mürîdler ve halifeler tarafından sürdürülmüştür. Şeyh Muhammed Bahâeddîn Nakşbendi, bu tarîkatın Resulullah’ın sünneti ve sahabenin yolunu izlemekten ibaret olduğunu dile getirmiştir. Dinin belirlemiş olduğu kurallara uyarken esas olanın azimetle amel etmek olduğunu ve mümkün mertebe ruhsatla amel edilmemesi gerektiğini vurguladığı nakledilen hususlar arasındadır.³ Bahâeddîn Nakşbendi, Muhammed Pârsâ (ö.822/1420), Alaeddîn Attâr (ö.802/1400) ve Ya’kûbî Çerh-î (ö.851/1447) olmak üzere bu üç halife bırakmıştır. Muhammed Pârsâ’nın iştigal konusu daha çok ilim tahsili ve medrese iken tarîkatın devamını imkânları ölçüsünde sağlayan halife ise Alaeddin Attâr’dır.

Nakşbendi’yye tarîkatında salık eğitimin esas unsurları on bir kaideden oluşmaktadır. “Kelîmât-ı Kudsiyye” olarak adlandırılan bu kaideler hayatın her safhasında gece gündüz her yerde, her zamanda ve zikir esasında büyük önem göstermesi gereken kaidelerdir. Abdülhalik Gucdüvânî (ö.617/1220) tarafından düzenlenen kaideler şu şekildedir: “Vukûf-ı Zamanî” zamanı değerlendirmek, “Vukûf-ı Adedî” zikir sayısını kontrol etmek, “Vukûf-ı Kalbî” kalbi kontrol etmek, “Hûş der-Dem” Alınan ve verilen nefese dikkat etmek, “Nazar ber-Kadem” Bakışları ayak ucunda tutmak, “Sefer der-Vatan” sülûk yolunda salikin halktan kopup Hakka ulaşmak için her türlü seferi göze almaktır, “Halvet der-Encümen” Zahirde halk ile batında ise hakk ile beraber olma demektir, “Yad-kerd” Allah’ı zikretmek, “Bâz-

² Mustafa Tahrallı, “Rîfâiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/99-103.

³ Şeyh Fethullah Verkanisi, *Âdâb-ı Tarîkât-ı Nakşbendiyye* (İstanbul: Kent Işıkları, 2020), 9.

Geşt” Dönüş yapmak, “Nigâh-Daşt” dünyevi arzularından kalbi korunmak anlamına gelmektedir, “Yâd Dâşt” Allah’ı her zaman hatırdâ tutmaktır.⁴

Çalışmanın ana konusu olan Mevlânâ Hâlid, Nakşbendiyye tarikatının “Mücedidiyye” kolunun esasları doğrultusunda ıslah hareketi incelenecektir. Mevlânâ Hâlid, hakkında eleştiriler yapılmış, aleyhinde yersiz iddialar yazılmış bir mutasavvıftır. Buna rağmen, halk arasında büyük bir konuma sahip ve saygı duyulan bir sũfî âlimdir. Daha hayattayken hakkında esere yazılan bir mutasavvıftır.⁵ Mevlânâ Hâlid’i diğerk Nakşbendî şeyhlerinden ayıran özelliğî, adını taşıyan bir Nakşbendî kolunun kurucusu olmasıdır. Hâlidîyye kolu olarak adlandırılan bu ekol, Mevlânâ Hâlid tarafından kurulmuştur. Mevlânâ Hâlid’in hayatını araştırıldığında mürîdin ilim sahibi olmadan, bu tasavvuf yolculukta zorluk yaşayacağı ve başarıya ulaşmayacağınî görmekteyiz. Mevlânâ Hâlid, Nakşbendi’ye tarîkatın şeyhleri arasında, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sũnnetine önem göstermesi ve tam teslimiyet olmasıyla da öne çıkarmaktadır.

Mevlânâ Hâlid’in temellerini attığı Nakşi-Halid’i kolu, kısa bir sürede Nakşbendi’ye tarîkatının diğerk kollarına göre Hâlidîyye, Mevlânâ Hâlid’in yüzlerce halifesi aracılığî ile son derece geniş bir alana yayıldı, Balkanlar ve Kırım’dan Güneydoğru Asya’ya kadar ulaştı. Ancak tarîkatın asıl etki alanı Osmanlı Devleti’ne bağı Kuzey Irak, Güneydoğru Anadolu ile Kuzeybatı İran bölgeleriydi. Aralarında İbn Âbidîn, *Rũhu’l-me’ânî* adlı tefsirin müellifi şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî ve II. Mahmud’un şeyhülislâmı Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi gibi tanınmış isimlerin de bulunduğru pek çok Osmanlı ulemâsı Hâlidîyye’ye mensuptu. Bu şekilde Hâlidîyye, hem Anadolu’da hem de İstanbul’da daha uzun mâzisi olan diğerk Nakşbendî kollarını gölgede bıraktı. Yine bu kol sayesinde Nakşîler Suriye, Filistin ve Irak’taki tasavvuf ehli arasında ilk defa önemli bir yer edindiler.

Nakşbendi’ye tarîkatı on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren aktif olarak Ortadoğru’da Halide’ye aracılığıyla yayılmıştır.⁶ Hâlidîlik giderek uzak bölgelere kadar daha bir hızla yayılmaya devam etmiştir. Bu hızlı yayılmanın bir sonucu olarak Mevlânâ Hâlid,

⁴ Nazım Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 92-99; Hamid Algar, “*Hâlid el-Bağdâdî*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/169-171.

⁵ Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik* (İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016), 25.

⁶ Ebü’l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-şehrezorî el-Kürdî, *Dîvân*, ed. Ali Sözer (İstanbul: Semerkand, 2013), 17.

Ortadoğu’da sayıları günbegün artan müntesiplerinin tarîkat eğitimi ve irşadı için birçok halife seçmiş ve bu yolda görevlendirmiştir.⁷ Öncelikle Irak’taki Kürt yörelerinde yayılmaya başlayan Hâlîdîlik, daha sonra daha farklı bölge ve coğrafyalara yayılmıştır. Mevlânâ Hâlîd, geniş coğrafyalara halifelerinin yardımıyla ulaşmayı sağlamıştır. Hâlîdîlik, Nakşîlik içerisinde bir olmasıyla Nakşbendîliğin esasları yanında tarîkata özel yeni ritüeller de getirmiştir. Ancak bu yeni uygulamalarda şerîata bağlılığa büyük önem atfetmişlerdir.⁸ Bu uygulamalarından en dikkat çeken ilmi ve tasavvufi faaliyetlerin birlikte yürütülmesidir.

Mevlânâ Hâlîd, ilme ve eğitime çok büyük önem vermiştir. İlme bağlılığı ve ilimde tebarüz eden bir âlim olması sebebiyle bu yönünü tasavvuf eğitim faaliyetlerinde de açık bir şekilde ortaya koymuştur. Mürîdlerini devamlı olarak ilim tahsil etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Bu ilmi karakteristik yapıdan dolayı Hâlîd’i geleneğinde ilim, önemli bir yere sahiptir. Zahirî ilimlerin öğretilmesi yanında tasavvuf eğitimine de çok büyük önem vermiş ve adeta birbirini tamamlar iki parça olmuştur.⁹ Hâlîd-i Bağdâdî’nin tecdid ve ıslah anlayışının temelinde de zahirî ve tasavvufî eğitim önemli yer tutmaktadır. Bu meyanda ıslah çalışmalarında öne çıkan bazı kavramlar görülmektedir. Ancak biz bu çalışmamızda; İslamın tevhid anlayışını kavrayıp doğru bir akideye sahip olmak, takva ve Allah’a itaat, sünneti seniyyeye ittiba, murâkabe, insanlara karşı tevazu, ihlas, ilme ve eğitime önem vermek, dünya arzularından korunma gibi kavramlar üzerinde durulmaya gayret edilecektir.

⁷ Algar, “Hâlîd el-Bağdâdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15/283-285.

⁸ Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Nûbihar, 2015), 114.

⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlîd-i Nakşbendî ve Hâlîdîlik*, 2016, 200-201.

1. MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI VE ESERLERİ

Hâlid-i Bağdadî Nakşibendilikte kolbaşı olmuş ve kendi adıyla anılacak bir ekol oluşturmıştır. Bu nedenle onun hayatı hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

1.1. Mevlânâ Hâlid'in Yaşadığı Coğrafya

Mevlânâ Hâlid, 1193/1779 yılında Kuzey Irak'ta eskiden Şehrezûr¹⁰ sancağı olarak bilinen günümüzde ise Süleymaniye¹¹ diye adlandırılan bölgede doğup büyümüştür.¹² Süleymaniye şehri, 1978 yılında baban beyliğin hükümdarı İbrahim Paşa tarafından kurulmuştur. Bu kente Süleymaniye adıyla isimlendirmesinin nedeninin bazı kaynaklarda şöyle bir rivayet geçmektedir. Bağdat Osmanlı imparatorluğunun valisi olan Süleyman Paşa'nın, İbrahim paşayı baban beyliğin hükümdarı olarak belirttiği ardından, İbrahim Paşa'nın onun ilgini çekmek ve gönlünü almak için bu yeni kurulan kente Süleymaniye olarak isimlendirdiğini söylemektedir.¹³ Kaynaklarda sancağın isminin Şehrezûr, Şehrizûr şeklinde kullanılmaları olduğu gibi Şehre zor, Şehrizol, Şehrezul ve Şehr zül yazım farklıları da bulunmaktadır.¹⁴ Osmanlı Devleti tarafında yönetildiği Irak (1534-1704) yıllarında Bağdat, Basra, Musul ve Şehrezûr olmak üzere dört eyalete bölünmüştür.¹⁵ Ancak 1831-1920 arası yıllara tekabül eden dönemde ise Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç vilayete bölünmüştür. Bu yeni vilayet sisteminden sonra Şehrezûr, Musul vilayeti olarak adlandırılmıştır.¹⁶

1.2. Dini ve İlmi Hayat

Şehrezûr, İslam'ın kabulünden bu yana ünlü ve etkili dini medreseleri ve buralarda yetişmiş olan büyük âlimlerle meşhur olmuş bir yerdir. Burada dini hayat son derece canlı, ilim ehli ve medreseler de etkin ve görünür bir konumdaydı. Burada âlimlerin yanı sıra birçok tasavvuf ehli, şair ve aydın yetişmiş ve bunlar başta ırak olmak üzere İslam âlemindeki pek

¹⁰ Abbas Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, thk. Muhammed Ali Karadâği (Bağdat: es-Sâlimî, 2000), 47.

¹¹ Muhammed Emin Zeki, *Tarihü's-Süleymaniye*, çev. el-Mela Cemil el-Mela Ahmed er-Rojbeyani (Bağdat, 1951), 94-95.

¹² Abdülmecid b. Muhammed Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâiki Ecillâi'n-Nakşendiyye* (Erbil: Matbaatü Ârâs, 2002), 303.

¹³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 40.

¹⁴ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 108.

¹⁵ Halil Ali Murad, *el-Irak fî'l-Ahdi'l-Osmanî's-Sanî* (Beyrut: Dâru'r-Rafidayn, 2018), 44.

¹⁶ Cengiz Eroğlu "Vd." ed. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul* (Ankara: Orsam, 2012), 14.

çok ilim ve irfan merkezlerinde görev yaptıkları ve çeşitli alanlarda çok sayıda önemli eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.¹⁷

Şehrezûr 'da Şehrezûrî nispetiyle meşhur olan, İslami ilimlerin gelişmesine ve İslam medeniyetine hizmet eden âlimlerin yanı sıra halkın manevi yönüyle ilgilenen çok sayıda mutasavvıf âlim de yetişmiştir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir. Başta Mevlânâ Hâlid'i eş-Şehrezûri olmak üzere, Takayyüdün İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî¹⁸ (ö.643/1245) tarihçi, usul-i hadis ve fıkıh âlimi; Ahmed b. Ubeyd b. Abdullah Ebu Bekir eş-Şehrezûrî¹⁹ (ö.298/910) muhaddis; Şemseddin Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî²⁰ (ö.687/1288) tarihçi, İslam filozofu; Ebü'l Kerem el-Mübarek b. el-Hasan b. Ahmed eş-Şehrezûrî²¹ (ö.550/1156) kıraat âlimi; Kemâleddin Muhammed b. Abdullah b. Kasım eş-Şehrezûrî²² (ö.572/1176) fıkıh ve hadis âlimi; Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ali b. Hüseyin eş-Şehrezûrî²³ (ö.550) feraiz âlimi; Mele Hıdır Nali Şehrezûri (ö.1273/1856) şair ve matematikçi²⁴ Bu âlimler aynı zamanda ırak ve başta Ortadoğu olmak üzere Müslüman coğrafyadaki birçok ilmî müesseseye hizmet ettikleri ve farklı ilim dallarında çok büyük bir gayret sarf ederek ürünler ortaya koydukları bilinmektedir.²⁵

Şehrezûr sakinlerinin büyük bir kısmı Müslümandı ve az bir sayıda da diğer dinlere mensup olanlar bulunurdu. Abbas Azavi, Şehrezûr es-Süleymaniye adlı eserinde, Şehrezûr âlimleri başta olmak üzere halkın çoğunluğu Şafii mezhebine mensup olduklarına bahseder.²⁶ Şehrezûr'u diğer bölgelerinden ayıran en önemli özelliklerden bir tanesi de medrese sayısının çok olmasıdır. Bunun temel nedeni de Baban hükümdarlarının bilime ve İslam medeniyetinin yayılması ve gelişmesine büyük önem arz etmişleridir.²⁷

¹⁷ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 139.

¹⁸ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 144.

¹⁹ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2002), 431.

²⁰ Burhan Köroğlu, *Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd* (İstanbul: Ankara, TDV Yayınları, 2010), 38/462-466.

²¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977), 376.

²² Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 143.

²³ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-'alâm* (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003), 990.

²⁴ Muhammed Emin Zeki, *Meşâhirü'l Kürd ve Kürdistan fî Ahdi'l İslâmî* (Bağdat: Matbaatü t-Tefidü'l Ehliye, 1945), 201.

²⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 45.

²⁶ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 245-246.

²⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 46.

1.3. Siyasi Ve İctimai Hayat

Tarihsel ve siyasi olaylar genellikle kişinin biyografisini ve kişilik oluşumunu doğrudan etkiler. Mevlânâ Hâlid de yaşadığı dönemde bölgede pek çok farklı kişiyle ve siyasi olaylarla, toplumsal sorunlarla karşılaşmıştır. Ancak Aşağıda bir kısmını kısaca ele alınacak bölgedeki karşılaştığı bu siyasi olayları ve toplumsal sorunlara rağmen, Mevlânâ Hâlid'in kişiliği oluşturmaya ve gerekli gördüğü faaliyetleri gerçekleştirmesine engel olmadılar.

Şehrezûr, geçmişte Asurlular, Bâbil, Pers, Makedon gibi birkaç devletin hâkimiyetinde kalan, İslam'ın gelişinden önce Sasaniler zamanında tesis edilmiş bir şehir olup milattan sonra 7. yüzyılın yarısına kadar Fars devletinin hâkimiyeti altında kalmıştır.²⁸ Sonra bölgede İslami fetihlerin başlamasıyla birlikte İyâz b. Ganim b. Zübeyir el-Fihri'nin komutasındaki İslam ordusu h.640 tarihinde el-Cizre'ye hareket ederek Rakka, Suruç, Reha, Nusaybin ve bazı şehirlerin fethinden²⁹ birkaç sene sonra 22/643 tarihinde Hz. Ömer'in Musul'a vali olarak atadığı Ut b. Farkad es-Sülemî komutasında Şehrezûr'u da fethetti.³⁰

Şehrezûr, Müslümanlar tarafında fethedildikten sonra Abbasî, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de sahip olduğu stratejik statüsünü muhafaza etmiştir.³¹ Kanuni sultan Süleyman'ın 941/1535 yılında düzenlediği ırak seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılarak sancak yapılmıştır. Osmanlı imparatorluğu ile İran devleti arasındaki mücadeleler sırasında bölge birkaç kez İran'ın eline geçmiş olmada genel olarak Osmanlı egemenliğinin altında kalmıştır.³²

On dokuzuncu yüzyılın yarısına kadar Şehrezûr bölgesini Baban Beyliği yönetmiştir. Baban Beyliği'nin kurucusu olan Baban ailesi uzun bir süre orada idarecilikte bulunmuştur. Bu aileden sonra beyliği Pir Nazar b. Bayram yönetmiştir. O da ölmeden önce Şehrezûr bölgesini iki sancağa ayırarak birinin başına Süleyman'ı diğerinin yönetimine de Mir İbrahim'i sancak beyi şeklinde görevlendirmiştir.³³

²⁸ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 49.

²⁹ Ahmed b. Ebû Yakub, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdr, 2010), 41.

³⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazım, *Cevâmiu's-Sire*, thk. İhsan Abbas- Nâsirüddin el-Esed (Mısır: Dârü'l-Maârif, ts.), 347; Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 112.

³¹ Azzâvi, *Şehrezûr es-Süleymaniye*, 51.

³² Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 16.

³³ Şerefhan Bitlisi, *Şeref Name fî Târihi'd-Düvel ve'l-İmârâti'l-Kürdiye*, çev. Muhammed Ali Avnî (Dımaşk: Dârü'z-Zaman, 2006), 272.

On yedinci yüzyılın ikinci yarısında ise Şehrezûr'ın hâkimiyetini sürdüren Osmanlı devleti bu bölgenin idaresini tekrardan Baban ailesine vermiştir. Baban beyleri 1784 yılına kadar Süleymaniye şehrinin kuzey doğusunda Kalaçolan olarak bilinen yerde (Cuma'dan Kalesi'ni) beyliğin merkezi olarak kullanmışlardır. Bağdat valisi olan Süleyman Paşa'nın (ö. 1217/1802) Baban ailesinden İbrahim Paşa'yı (ö. 1217/1802) Baban valiliği görevine tayin etmesinden sonra 1784 yılında Malakandi köyü bölgesinde Süleymaniye adıyla yeni bir şehri inşa etmiştir.³⁴

Bağdat valisi Süleyman Paşa (ö. 1217/1802) İbrahim paşayı (ö.1217/1802) baban valisi olarak tayin etmesinden sonra İbrahim Paşa 1784 tarihinde Malakandi köyü yakınlarında Süleymaniye şehrini inşa ettirmiştir. Süleymaniye şehrinin adına ilişkin olarak bazı kaynaklarda geçen bir rivayete göre Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın İbrahim paşayı baban beyliğin hükümdarı olarak atanmasından sonra, İbrahim Paşa, Süleyman paşanın gönlünü alıp takdirini elde etmek için yeni kurulan bu şehre Süleymaniye adını verilmiştir.³⁵ Süleymaniye şehrinin inşasının tamamlanmasının hemen ardından beyliğin merkezi Kalaçolan'dan tüm idareleriyle birlikte yeni inşa edilen bu şehre nakledilmiştir.³⁶

³⁴ Zeki, *tarihü's-süleymaniye*, 94.

³⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 34.

³⁶ Zeki, *tarihü's-süleymaniye*, 95.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI VE TASAVVUFA YÖNELİŞİ

Dönemine damga vuran Mevlânâ Hâlid gibi büyük bir âlim, bilim ve tasavvuf alanının yanında siyasi, sosyal, kültürel ve daha birçok alanda da büyük tesiri olmuştur. Bu etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Dolayısıyla böylesine büyük bir bilim adamının ve şahsiyetinin hakkında gerçekçi ve tutarlı bir değerlendirmesini için öncelikle onun ilmi ve tasavvufi hayatını ve düşünce dünyasını netleştirmek gerekir. Mevlânâ Hâlid'in kendisi telif ettiği eserleri, hayatıyla ilgili yazılan eserleri ve hakkında yapılan çalışmaları incelediğinde onunla ilgili her konuda yeterince bilgi buluna bilmektedir. Ancak biz bu bölümde Mevlânâ Hâlid'in doğumu, soyu, çocukluğu, gençliği ve tahsil hayatı, hocaları, edebi kişiliği, eserleri, tasavvufa yönelişi, hac yolculuğu, Hindistan yolculuğu, Nakşbendi tarîkatına girişi ve vefatı gibi konular hakkında gerekli olan bilgileri kısa bir şekilde yazmaya gayret edeceğiz.

1. MEVLÂNÂ HÂLİD'İN HAYATI

1.1. Doğumu Yeri ve Tarihi

Mevlânâ Hâlid, günümüzde Kuzey Irak sınırları içerisinde bulunan Süleymaniye şehrinin şehrezûr vilayetine bağlı Karadağ kasabasında dünyaya gelmiştir.³⁷ Merkezi Zerdiyâvâ'da olarak adlandırılan Karadağ Baban beylerin önem verdiği ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar merkezi oluşturan kalabalık bir olmuştur.³⁸

Kaynaklarda Mevlânâ Hâlid'in tam olarak hangi tarihte doğduğuna muhtelif bilgiler mevcuttur. Şöyle ki 1182/1768 senesi ile 1193/1779 senesi arasında zikredilen muhtelif tarihlerde yaklaşık on bir yıllık bir fark görülmektedir.³⁹ Mevlânâ Hâlid'in doğum tarihi hakkında verilen bu çelişkili bilgiler, doğal olarak onun doğum tarihini tam olarak belirlemeyi daha da zorlaştırıyor. Kaynaklar Mevlânâ Hâlid'in 14 Zilkade 1242 (9 Haziran

³⁷ Hânî, *el-Hadâ'îku'l-Verdi'ye fî Hakâ'iki Ecillâ'i'n-Nakşibendiyye* (Erbil: Matbaatü Dar Âras, 2002), 303; Osman b. Sind el-Vâilî en-Necdî, *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-Îmâm Hâlid* (Mısır: el-Matbaatü'l-ilmîyye, 1310), 27.

³⁸ Cemal Baban, *Silemani Şaregeşâvekem* (Süleymaniye: Dezgayê Ruşenbirî, 1998), 45.

³⁹ En-Necdî, *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-Îmâm Hâlid*, 27; Hânî, *el-Hadâ'îku'l-Verdiyye fî Hakâ'iki Ecillâ'i'n-Nakşibendiyye*, 303; Muhammed b. Süleyman el-Hanefî Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-Nediyye fî Âdâbi't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye ve'l-Behcetü'l-Halidiyye* (mısır: el-Matbaatü'l-ilmîyye, 1310), 30; Abdülkerim Müderris, *Yâd-I Merdân* (Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011), 9.

1827) cuma günü vefat konusunda hemfikir olduklarına bakılırsa, onun dünyaya geliş tarihinin 1193/1779 şeklinde kaydeden kaynakların daha doğru oldukları varsayılabilir.⁴⁰

1.1. Soyu

Mevlânâ Hâlid'in soyu, Caf Aşiretinin Mikail'i kabilesinden Veli Pir Mikail soyuna dayanır. Kürtler arasında altıparmaklı (şes engüst) lakabıyla tanınan Pir Mikail, Hz. Peygamber (s.a.s) damadı Hz. Osman'ın soyundan geldiği bilinmektedir.⁴¹ Annesinin adı hakkında ise iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri Cevat Fîkî Ali el-Cum Haydari, "Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecuh fi't-tasavvuf" adlı eserinde hatü Piroz el-Cuveyriye veli pir Hıdır zatına ve oradan da Hz. Aliye dayandığını bahsetmiştir.⁴² Fakat Mela Abdülkerim müderrisinin yazdığı Yad-ı Merdan eserinde Mevlânâ Hâlid'in annesinin adı Fatıma olarak ifade edilmektedir.⁴³

1.2. Gençliği Ve Tahsil Hayatı

Kaynaklar Mevlânâ Hâlid'in çocukluk yıllarına ilişkin pek fazla bilgi vermemiş örtülü bırakmışlardır. Ancak çocukluğu hakkında verilen bilgiler şu şekildedir: Doğduğu köyde faziletli ve dindar bir ailede büyümüş, daha altı yaşlarında iken dini ilimleri başta Kur'an'ı Kerim'i babasından öğrenmeye başladı ve çok kısa bir sürede Kur'an-ı ezberleyerek hafız oldu. Mevlânâ Hâlid akabinde Karadağ medreselerinde okutulan nahiv, sarf ve Şafii fıkına dair sıralı eserlerinin okumuştur. Bu dönemde Şafii fıkına dair; İmam Abdülkerim er-Rafî'nin (ö.623/1226 "*Şerhu'l-muharrer*" adlı eserini, Abdülhamid ez-Zencani'nin (ö.656/1258) sarf ilmi'ne dair "*İzzî*" metnini, Abdülkadir Cürçani (ö. 655/ 1257)'nin *el-Avamilü'l-mi'etü* adlı eserlerini okumuştur. Ayrıca Karadağ'ın tanınmış ve saygın âlimlerinden Abdüllatif b. Şeyh Maruf'un yanında Arapça ve Farsça nesir ve Nazım dallarında eğitim almış ve bu alanda da kendisini yetiştirmiştir.⁴⁴

⁴⁰ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 67; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 58; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 53.

⁴¹ Nzar Abaza, *Şeyh Halidi'n-Nakşbendi el-Âlimu'l-Muceddidu Hayatuhu ve Ehemu Muelifâtihî*, (Beyrut: Darul Fikir Muasır, 1994), 9.

⁴² Cevad Faki Ali el-Cûm Haydarî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fit-Tasavvuf* (Beyrut: Books-Publisher, 2017), 29.

⁴³ Müderris, *Yâd-I Merdân*, 9.

⁴⁴ Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fi Hakâiki Ecillâi'n-Nakşbendiyye*, 304; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi't-Tasavvuf*, 36; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 8; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 65-66; Nazım Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 27; Abdurrahman Memiş, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî* (Üsküdar/İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011), 16.

Mevlânâ Hâlid, çocukluk yıllarında on iki yaşına kadar Karadağ medreselerinde temel bilimler okuyarak geçirdi. Daha sonra ilmini artırmak için Karadağ'dan ayrılarak İran'ın sınırları içerisinde bulunan Zehâv, Hulvân gibi medreselerde ilmi tahsiline devam etti. Orada Şafîî metinlerinden ibn-i Hacib'in *Şerhü'l-kemal* isimli eserini okumuştur. Ancak kaynaklar onun bu medreselerdeki olan hocalarının isimlerini bahsetmemiştir.⁴⁵

Mevlânâ Hâlid, bu ilmi gezisinin ardında Süleymaniye'ye dönerek Abdurrahman Paşa (ö. 1228/1813) tarafından inşa ettirdiği bölgedeki büyük cami medresesine gitti, bir süre orda kalıp ve derslerine devam etti. Burada Abdülkerim el- Berzenci'den nahiv ilmine dair İbnü'l-Hacib'in *el-Fevaidü'd-diyaiyye ala metnil- kâfiye (şerhül cami)* isimli eserinde ders almaya başladı. Bazı kaynaklar onun muhtemelen burada fazla kalmadığını ve Teremâr köyüne giderek oradaki medresede molla Muhammed Salih et-Teremârî el-Haydari (ö. 1229/1814)'nin yanında bahsi geçen eserin okumasını tamamladığını söylenir.⁴⁶

Mevlânâ Hâlid, bu dönemden sonra Biyâre köyündeki bulunan medreseye giderek, Molla İbrahim el-Biyârî'den (ö.1250/1834) mantık ve beyan ilimlerinin eğitime başlamıştır. Ayrıca aynı medresede Seyyid Abdülkerim el-Berzencî'den de ders aldığı bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid, Biyâra köyündeki medresede kaldığı bir süreden sonra, Süleymaniye'ye döndü ve Abdurrahman Paşa'nın medresesinde Abdurrahim el-Berzenci'nin yanında ed-Davvânî'nin Tehzib'l-mantık üzerine yazdığı *Şerhu'l-celâl* isimli kitabından ders almaya başladı. Daha sonra Halepçe'nin civarındaki Hırpan köyünde bulunan medreseye taşındı ve oradaki saygı değer âlim olan, belâgat ve usûl-ı fıkıh' tan uzmanlaşmış şeyh Abdullah el-Hırpani'nin yanında eğitim göremeye başlamıştır.⁴⁷

Bir dönem Süleymaniye ve civarındaki medreselerde farklı ilim dallarında eğitim gören Mevlânâ Hâlid, daha sonra köy sancak, Harir ve Ziyare gibi medreselerde bulunan ilmin birçok dallarda uzmanlaşmış hocalarının yanında önemli ve zor olan eserleri okumaya başladı. Ziyare'de şeyh Abdürrahim ez-Ziyârî'den Celaleddin Muhammed ed-Davvânî'nin (ö.908/1502) Tehzîbü'l-mantık üzerine yazmış *Şerhü'l celal* isimli kitabını okudu. Şafîî

⁴⁵ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 27; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi't-Tasavvuf*, 37.

⁴⁶ Hüseyin Hasan Kerim, *İcâzâtü Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî* (Erbil: Matbaatü Ârâs, 2009), 49; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi't-Tasavvuf*, 36.

⁴⁷ Kerim, *İcâzâtü Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî*, 49.

fıkhına dair Şerhü'l-Kemal'i Muhammed b. âdem el-Baleki hocasının yanında ikinci kes okudu. Ayrıca bunlara ilaveten söz konusu olan eserin üzerine bölge hocaların tarafında tedvin edilmiş bazı eserleri okudu. Koy sancak ve Harir medreselerdeki tahsilinin ardından ikinci kes Süleymaniye dönen Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'ye yakın Kalaçolan medresesine yerleşti. Orada şeyh Mahmud el-Gazâi'den kelim, mantık ilminin kaideleri ve belagat ilmi dersleri aldı.⁴⁸

Mevlânâ Hâlid, daha önce büyük âlimlerden ilmini artırmak için farklı bölgelere ve farklı medreselere yoğun bir şekilde seyahat ettiği gibi, bu kez de Irak'ta en mühim ilim ve irfan merkezi konumundaki Bağdat'a ilim yolculuğuna devam etti. Orada Sibgatullah el-Maverânî'den (ö. 1220/1805) usûlu'l-fıkh dalındaki eserlerden *Muhtasaru'l Muntehâ* şerhini okudu. Daha sonra Bağdat'tan ayrılarak üçüncü kez Süleymaniye'ye geri döndü. Ancak onun için bu dönüş çok farklıydı çünkü şöhreti her yerlere yayıldı, keskin zekâsı, kuvvetli hafızası, güçlü iradesi ve güzel ahlak ve edebi ile herkesin dikkatini çekmiştir.⁴⁹ Bunun üzerine babanın beylerinden İbrahim Paşa kendisine müderris olmayı teklif etti. Ancak Mevlânâ Hâlid kendisini bu göreve layık olmadığını öne sürerek paşanın teklifini kabul etmedi. Ancak Mevlânâ Hâlid ilimde daha fazla ilerlemek niyetiyle henüz bu göreve layık olmadığını iddia ederek paşanın teklifini kabul etmedi. Paşanın teklifinin reddedilmesinin nedeni bu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbrahim paşanın müderrislik teklifinin hemen ardından daha önceki gibi ilmi seyahat için yola çıktı.⁵⁰

Mevlânâ Halid bu kez dahada zor bir ilmi seyahat yolculuğuna girdi. İran'ın Senendec şehrine giderek darül ihsan medresesine yerleşti. Bölgenin en tanınmış büyük alimlerde Şeyh kasım es-Senendeci eş-Şafî'nin (ö. 1234/1818) yanında kelim, matematik, astronomi ve hendese gibi birçok ilim dallarda eğitim gördü. Dinî ilim yeterliliği olması gereken bir şekilde tamamlayan Mevlânâ Hâlid, Muhammed Kasım'ın yanında tahsil hayatındaki ilk ilmi

⁴⁸ en-Necdî, *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-Îmâm Hâlid*, 33; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi't-Tasavvuf*, 39; el-Hânî, *el-Hadâ'ıku'l-Verdiyye fi Hakâ'iki Ecillâ'i'n-Nakşibendiyye*, 304.

⁴⁹ en-Necdî, *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-Îmâm Hâlid*, 28; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 8; Muhammed B. Abdullah Hanî, *el-Behcetü's-Seniyye fi Âdâbi't-Tarikati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, (İsatanbul: Hakikat Kitâbevi, 2016), 139.

⁵⁰ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 68; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi't-Tasavvuf*, 40.

icazetini 1798/1213 yıllarında alıp memleketi Süleymaniye'ye döndü.⁵¹ Mevlânâ Hâlid Gençlik döneminde, ilmini geliştirmek için birçok bölge medreseleri dolaşarak farklı hocalardan ve farklı dallardan yoğunlukla tahsil hayatını sürdürmüştür. Dönemin medreselerde okutulan fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf, aka id, nahiv, sarf, me'âni, beyan, bedi, matematik, coğrafya, hendese ve felekiyat gibi akli ve nakli ilimleri farklı medrese ve hocalardan tahsil etmiştir.⁵²

1.3. Hocaları, Aldığı İlmi ve Tasavvufi İcazetler

Mevlânâ Hâlid'in ilmi seyahatleri on üç yıl kadar sürdüğü bilinmektedir. Yaptığı bu ilmi yolculuklar Karadağ, Zehâv, Hulvan, Süleymaniye ve etrafı, Biyâre, Halepçe, Hurmal, Köy sancak, Harir, Bağdat ve Senendeç dolaylarındaki zamanın en aktif medreselerinde, büyük alimlerin yanında, farklı ilim dallarından eğitim görmüştür. Bu medreselerin bazılarında uzun süre kaldığı ve bölgenin tanınmış büyük alim olan bazı hocalarından ilmi icazeti aldığı bilinmektedir. Mevlânâ Hâlid'in Hocaları şunlardır, Babası başta olmak üzere; Ömer b. Abdüllatif el-Karadîği,⁵³ Seyyid Abdülkerim el-Berzenci el-Kürdi (ö.1213/1797) ve onun kardeşi Abdürrahim el-Berzenci (ö.1215/1800), Molla Salih et-Teremâri-el-Kürdi (ö.1229/1814), Sibgatullah ez-Ziyari,⁵⁴ Şeyh Abdullah el-Hırpânî (ö.1254/1838), Molla İbrahim el-Biyârî (ö.1250/1834), Molla Celâleddin el-Hormâlî (ö.1231/1816), Molla Mahmud el-Gazaî (ö.1212/1797), Molla Muhammad (ibn Âdem) el-Balekî el-Kürdi(ö.1260/1844) ve Şeyh Muhammed Kasîm es-Senendecî (ö.1234/1818) gibi pek çok gözde âlimlerden zahiri ilimleri öğrenip icazet aldığı bilinmektedir.⁵⁵

Mevlânâ Hâlid'in Şeyh Muhammed Kasîm es-Senendecî (ö.1234/1818)'den ilk ilmi icazetini 1798 yılında almıştır.⁵⁶ Bereket niyetiyle Şeyh Abdullah el-Hırpani, Molla Muhammad (İbn Âdem) el-Balekî el-kürdi, Molla Salih et-Teremâri-el-Kürdi, Molla

⁵¹ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 29; Zeki, *Meşâhirü'l Kürd ve Kürdistan fî Ahdi'l İslâmî*, 191; Abdülkerim Muhamed Müderris, *Ulemau'na Fi Hidmeti 'l-İlmi ve Din* (Bağdat: Daru'l Huriyye, 1983), 185; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 68; en-Necdî, *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-İmâm Hâlid*, 39; Hâni, *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarikati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendîyye*, 140; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî 't-Tasavvuf*, 40.

⁵² Abdürrezzâk el-Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlis aşer* (Dimaşk: Matbû'ât Mecma'i'l-Luga el-Arabiyye bi Dimaşk, 1961), 571.

⁵³ Müderris, *Ulemau'na Fi Hidmeti 'l-İlmi ve Din* (Bağdat: Daru'l Huriyye, 1983), 409.

⁵⁴ Müderris, *Ulemau'na Fi Hidmeti 'l-İlmi ve Din*, 185.

⁵⁵ Haydari, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî 't-Tasavvuf*, 41.

⁵⁶ Zeki, *Meşâhirü'l Kürd ve Kürdistan fî Ahdi'l İslâmî*, 191.

Abdurrahim ez-Ziyari, Seyyid Abdülkerim el-Berzenci el-Kürdi ‘den de ilmi icazet aldığı bilinmektedir.⁵⁷ Ayrıca 1805 yılında yaptığı ilk hac yolculuğu esnasında bir süre kaldığı Şam’daki şeyh Muhammed el-Küzberiden hadis ilmin icazetini almıştır. Mustafa el-Kürdi ‘den Hadis ilmine dair diğer ilimlerden de önemli bilgiler öğrendikten sonra, Hadis ilminin yanı sıra teberrüken Kadiri Tarikatın icazetini de almıştır.⁵⁸

1.4. Edebî Kişiliği

Mevlânâ Hâlid, âlim ve tasavvuf ehli bir şahsiyet olmasının yanında şair ve edebî bir kişiliğe de sahip olduğu da bilinmektedir. Mevlânâ Halid’in “*Divan’ı*”, bu edebiyatçı yönünün açık bir delilidir. Akaid, fıkıh, hadis, tefsir, kelam ve tasavvuf alanlarında büyük ve parlak bir âlim olduğu gibi, edebiyat alanında da büyük bir şahsiyete sahiptir. Söylemiş olduğu ve kaleme aldığı beyitler, onun ruhi derinliğinin terennümleri ile dolu bir sır ve hikmet deryası, meşhur Farsça divanında edebi kişiliği ile dikkat çeker.⁵⁹

1.5. Eserleri

Mevlânâ Hâlid’in Hadis, Aka id, Fıkıh, Nahiv, Edebiyat ve Tasavvuf alanlarında Farsça Kürtçe Arapça gibi dillerde de birçok eser telif etmiştir. Eserlerin büyük çoğunluğunu müderrislik döneminde yazmıştır. Bu eserlerinden bazıları neşredilmiş, bazılarını da tahkik edilmiş ve daha neşredilmemiştir. Bilinen kitapları aşağıdaki gibidirler:

1- Şerhu hadis-i Cibril: *Ferâidu’l-fevaid* ismiyle de meşhur olmuş bu eser, Cibril hadisindeki inanç ve tasavvuf konularını içermektedir. Mevlânâ Hâlid eseri Farsça telif etmiştir.⁶⁰

2- Hâşiye âlâ cem‘i’l-fevâid min câmi‘i’l-Usûl ve mecmei’z-Zevâid: mezkur kitap Muhammed b. Süleyman el-Mağribî’nin on dört mesnet hadislerinden oluşan *Cem‘u’l-Fevâid min Câmi‘i’l-Usûl ve Mecmei’z-Zevâid* kitabına Mevlânâ Hâlid’in yazmış olduğu haşiyedir.⁶¹ Ancak bu kitap günümüze ulaşmamıştır.

⁵⁷ Müderris, *Yâd-I Merdân*, 61.

⁵⁸ İbrahim Fasih el-Haydari, *el-Mecdu’d Tâlid fi Menâkıbi Hazret-i Mevlâna Hâlid* (Matbaatül’l-Âmire, 1292), 29; en-Necdî, *Asfa’l-Mevârid min Selsâli Ahvâli’l-İmâm Hâlid*, 47; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 23-24.

⁵⁹ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 80; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 92.

⁶⁰ Müderris, *Yâd-I Merdân*, 71; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 173; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi’t-Tasavvuf*, 107; Hâni, *el-Behcetü’s-Seniyye fi Âdâbi’t-Tarîkatî’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendîyye*, 148.

⁶¹ Haydari, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi’t-Tasavvuf*, 106; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 71; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 174.

3- el-İkdu'l-Cevahiri fil-Fark beyne kesbeyi'l-Mâtürîdî ve'l-Ei'arî: Mevlânâ Hâlid'in bu eseri Şam'da şarhu'l-akâid okuturken talebelerinin ihtiyaç duyması üzerine kaleme almıştır.⁶²

4- Ta'likât âlâ Hasiyeti Siyâlkutî âlâ'l-Hayâlî: Mevlânâ Hâlid'in bu eseri ders verdiği esnasında siyâlkutî haşiyesi üzerine notları almış ve sonra Şam'da bir araya getirmiştir.⁶³

5- Akîde-i İman: Mevlânâ Hâlid'in aka-kelem ile ilgili yazdığı Kürtçe bir eserdir.⁶⁴

6- Şerhu'l-Akâidi'l-Adûdiyye: Mevlânâ Hâlid'in Âdûdüddin Abdurrahman b. Ahmed el-icî'vîv (ö. 765/1355) kelâmla ilgili şiir biçiminde yazılmış eseri olan Âkâidü'l-Adûdiyye isimli eserin üzerinde yapılmış şerhtir. Hayatı ve eserleri konu alan Kaynaklarda bu eserden bahsedilmesine rağmen esere ulaşılmamıştır.⁶⁵

7- Haşiye ale'n-Nihaye li'r-Remlî: Mevlânâ Hâlid'in bu haşiyesini Şafii Fıkhnıa dair Cuma bahsına kadar yazdığı eser iki ciltten oluşmaktadır.⁶⁶

8- Risâle fî'l-ibâdât: Mevlânâ Hâlid'in, Hanefî Mezhebini takip eden ve daha sonra Şafiî mezhebine geçen müridleri için Şafii fikhın hükümlerine göre ibadetlerin nasıl eda edilecekleri için kaleme aldığı bir risaledir.⁶⁷

9- Risâle fî ahkâmî's-salât: Abdest ve namaz ahkâmlarını içeren Mevlânâ Halid'in Farsça olarak kaleme aldığı bir eseridir.⁶⁸

⁶² Muhammed Esad Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid* (Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2012), 91; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 169; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 71.

⁶³ el-Haydari, *el-Mecdu'd Tâlid fî Menâkıbi Hazret-i Mevlâna Hâlid*, 62; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî't-Tasavvuf*; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 171; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 70.

⁶⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 171.

⁶⁵ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 74; el-Haydari, *el-Mecdu'd Tâlid fî Menâkıbi Hazret-i Mevlâna Hâlid*, 62; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 173; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 71.

⁶⁶ Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 71; el-Haydari, *el-Mecdu'd Tâlid fî Menâkıbi Hazret-i Mevlâna Hâlid*, 62; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 173.

⁶⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 175; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 71.

⁶⁸ Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî't-Tasavvuf*, 127; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 175.

10- Caliyetü'l ekdâr ve seyfü'l bettâr fi's-salâti ala'l-muhtâr: Esmâü'l Hüsna, Bedir Ashabının isimleri, çeşitli dualar ve Salavatı Şerife'yi içeren Şifa, Evrad ve Zikir kaynağı olarak bilinen, Mevlânâ Hâlid'in, yazdığı bir eserdir.⁶⁹

11- Şerhu makâmâtî'l-harîrî: Mevlânâ Hâlid'in, Ebû Muhammed el-Hariri'nin (ö.516/1122), hikâyelerden oluşan meşhur eseri üzerinde yazdığı Farsça şerhtir. Ancak bu eseri tamamlamamıştır.⁷⁰

12- Şerhu Itbâki'z-Zeheb: Bu kitap Carullah ez-Zemahşeri'nin *Itbaku'z-Zeheb* adlı kitabına Mevlânâ Hâlid'in yazdığı Farsça bir şerh çalışmasıdır. Ancak bu eserine ulaşamamıştır.

13- Câlîyetü'l-Ekdar fi Tekallübatî'l-Emsâr: Bazı kaynaklar bu eseri Mevlânâ Hâlid'e nispet etmişlerdir.⁷¹

14- Risâle fi' Âdabi'l-Mürîd mea Şeyhihi, bu risalesinde mürîdlerin mürşitlerine karşı gösterilmesi gereken edeplerine değinmiştir. Bu risale son dönemlerde Rusya federasyonuna bağlı Tataristan kazan şehrinde basılmıştır.⁷²

15- Risâletü'r-Râbita: Mevlânâ Hâlid'in bizzat İstanbul'daki halifeleri için kaleme aldığı bu risale, Nakşbendilikte önemli bir yeri tutan râbita ile ilgilidir. Mevlânâ Hâlid, bu risaleyi rabıtayı bidate olarak gören ve dinde böyle bir uygulamanın doğru olmadığına iddia eden kimselere karşı bir cevap özelliği taşımakla birlikte, râbitanın bidat olmadığına aslının ve hakikatinin olduğuna vurgu yaparak, rabitanın kitap ve sünnete sarıldıktan sonra Allah Teâlâ'ya ulaşma için önemli yollardan biri olduğuna dikkat çekmiştir.⁷³

16- Risâle fi Âdabi'z-Zikr li'l-Mürîdin: Mevlânâ Hâlid bu eserinde mürîdlerine Nakşbendi tarîkatındaki zikrin adapları ve çeşitleriyle ilgili bilgiler açıklamaktadır.⁷⁴

17- er-Risâletü'l-Halidiyye fi âdâbi't-tarîkatin-Nakşbendiyye: Mevlânâ Hâlid, muhtasar bir şekilde kaleme aldığı bu eseri Hâlid'i tasavvuf geleneğinin adap kitabı olarak

⁶⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 175; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 71.

⁷⁰ Hâni, *el-Behcetü's-Seniyye fi Âdâbi't-Tarikati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, 148; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 70.

⁷¹ Müderris, *Yâd-I Merdân*, 70; Müderris, *Ulemau'na Fi Hidmeti 'L-İlmi ve Din*, 188.

⁷² Müderris, *Yâd-I Merdân*, 73.

⁷³ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 76.

⁷⁴ Müderris, *Ulemau'na Fi Hidmetil-İlmi ve Din*, 188; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 73; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 177.

değerlendirilebilmektedir. bu eserde mürîdlerin bağlı kalması gereken niyet, rabîta, huzur-ı mürşit şeyhe hizmet, seyri sülûk ve çabalama adabı hakkında yeterli faydalı bilgiler içermektedir.⁷⁵

18- Arapça Mektuplar: Bu eser Mevlânâ Hâlid'in halifelerine, mürîdlerine ve müntesiplerine gönderdiği Arapça mektuplarıdır.⁷⁶

19- Farsça Mektuplar: bu eserde de Mevlânâ Hâlid'in Farsça yazdığı mektuplardır. Bu mektuplarda da Arapça mektupların da olduğu gibi genelde irşat ve tebliğ olmakla beraber birçok fikhî ve tasavvufî konuları içermektedirler.⁷⁷

20- Divan: Mevlânâ Hâlid'in yazdığı eserlerden halifeleri ve mürîdleri arasında tanına en çok yaygın olan bir eseridir. 1258 beyitten oluşan divanda Farsçanın yanı sıra Arapça ve Kürtçe şiirler bulunmaktadır. Divanda, Mevlânâ Hâlid'in yaşadığı Süleymaniye bölgesinin yerel yöneticilerden ve tarihinden kesitler bahsetmektedir.⁷⁸ Mevlânâ Hâlid'in Divanı üzerinde pek çok çalışmalar yapılmıştır. Hakkında yapılan ilk çalışmalardan birisi, Sadrettin Yüksel'in *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Divan ve Şerhi* adındaki eseri, 1977 senesinde sabah Gazetesi'nin kültür yayınları içerisinde yayınlanmıştır.⁷⁹ Divan'la alakalı diğer önemli çalışmalar Iraklı ilim şahsiyatı Abdülkerim Muhammed el-Müderresin *Yad-ı Merdan* adlı eserin sön bölümünde “divan-ı Mevlânâ Halid-i Nakşbendî” başlığıyla Farsça, Arapça ve Kürtçe şiirlerini sırlamış ve tahkike tabi tutmuştur.⁸⁰ Divanla ilgili yapılan diğer bazı çalışmalar da şunlardır. Divana Mevlâna Xâlid adlı eser Kürtçe (kurmanci lehçesi) olarak şerhini Muhammed Arif Karakaya tarafından yapılmış, 1994 yılında tamamlamıştır. Muhammed Ali el-Karadağ'ının eseri olan “İhyâü Târîhi'l-Ulem'ai'l-Ekrad'ın” birinci cildin bir bölümünde Mevlânâ Hâlid'in divanından zikretmiştir. Abdül Cabbar kavak hazırlayıp ve tercüme eden Farsça, Arapça, Kürtçe beyitlerini tümünü içeren “Divan'ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdad-i” isimli çalışma 2009 senesinde Ensar yayınları tarafından yayınlanmıştır.⁸¹

⁷⁵ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 78; Müderres, *Yâd-I Merdân*, 73; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 178.

⁷⁶ Müderres, *Yâd-I Merdân*, 73; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 179.

⁷⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 179; Müderres, *Yâd-I Merdân*, 73.

⁷⁸ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 80.

⁷⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 182.

⁸⁰ Müderres, *Yâd-I Merdân*, 465.

⁸¹ Hani, *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarîkatî'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, 148; Müderres, *Ulemau'na Fi Hidmeti 'l-İlmi ve Din*, 188; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 182-183;

1.8. Mevlânâ Hâlid'in Tasavvufa Yönelişi ve Vefatı

Mevlânâ Hâlid, medrese eğitimlerini tamamlayarak hadis, tefsir, kelim gibi zahiri ilimleri tahsil etti ve müderris oldu. Ayrıca birçok büyük payelere nail oldu bunlardan Baban Beyliği tarafında “reisü'l-ulema” unvanı verilmiş ve dönemin üniversitesi konumundaki Süleymaniye’de bulunan Abdurrahman Paşa Medresesi’nde müderris olarak görevlendirildi. Kendisi müderrislik görevin yanı sıra eser telifiyle de uğraşmıştır. Mevlânâ Hâlid zahiri ilimleri tahsil etmesinden sonra tasavvufa yönelmiştir. Bir süre inzivaya çekilmiş, Allah’a yönelip ve manevi dünyaya yönelmiştir. Kendisini irşat edecek ve kâmil bir mürşit arayışına girmiştir.⁸²

1.9. Hac Yolculuğu

Mevlânâ Hâlid’in hissettiği içindeki boşluğun giderilmesi ve kemâlâta ermek için, zahiri ilimlerle yetinmeni mümkün olmayacağına, gerçek kemalin ancak zahiri ve batini ilimleri imkân dâhilinde birleşmekle ve gönül ehli bir mürşit-i kâmile bağlanmakla mümkün olacağına inanıyordu.⁸³ İşte bu hal üzereyken Beytullah’ı ve Hz. Peygamber (s.a.s)’in ravzasının ziyaretine gitmesini arzu ederdi. Bu sırada içindeki oluşan manevi boşluğu gidermenin bir yolunu bulabileceğini düşünmüştür. Bunun üzerine maddi bağlarından kurtulmak için 1220/1805 tarihinde Musul, Diyarbakır, Urfa, Halep ve Şam yolu üzerine hac seyahatine başlayarak yola çıktı.⁸⁴ Mevlânâ Hâlid yolculuk esnasında birçok âlimle tanışır ve tanışma fırsatı bulduğu âlimlerin ilminden bir şeyler öğrenmeye çalışmıştır. Şam’da meşhur hadis âlimi olan Muhammed el-Kuzberî’yi ziyaret ederek bir süre yanında kalarak ondan hadis eğitimi gördü ve naklettiği bütün hadislerden rivayet icazeti aldı. Aynı zamanda Mustafa el-Kürdî ile de tanışıp ve ondan da teberrüken Kadirî Tarîkatın icazetini aldı.⁸⁵ Hac yolculuğuna devam ederek Medine’ye ulaşır. Resulullah’ın (s.a.s) ravzasını ziyaret etti. Bu arada kendisine yol gösterecek ve aradığı mürşid-i kâmile ulaştıracak salih bir zat arıyordu.

Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 80; Algar, *Hâlid el-Bağdâdî* (İsatanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/183-185.

⁸² Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 37; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 99.

⁸³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 99.

⁸⁴ Osman Nuri Topbaş, *es-Silsilet’u z-Zehebiyye*, çev. Muhamed İzzeddin Seyf (İstanbul: Daru’l Erkam, 2017), 344; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 23; Hâni, *el-Behcetü’s-Seniyye fî Âdâbi’t-Tarîkatî’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendiyye*, 140.

⁸⁵ Hâni, *el-Behcetü’s-Seniyye fî Âdâbi’t-Tarîkatî’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendiyye*, 141; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 23; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî’t-Tasavvuf*, 64.

Bu arayış içindeyken Yemenli mübarek bir zat ile tanışır ve tanıştıktan sonra dini sohbetlere başlarlar. Bu sırada Mevlânâ Hâlid ona halet-i ruhiyesini anlatır hemen ondan kendisine nasihat etmesini ve yol göstermesini ister. Yemenli zat ona şöyle bir nasihatte bulunur: Mekke'ye vardığında şeriata aykırı görünen herhangi bir durumla karşılaştığında hemen müdahale etmemesi gerektiğini tavsiye etti.⁸⁶

Mekke'ye vardığında bir cuma sabahı, Kâbe'ye sırt çevirip kendisine bakan garip görünüşlü bir zât görür ve onun dikkatini çekmiştir. Bu davranışı görünce, içinden adamı kınamıştır. Çünkü adamın bu davranışı Kâbe'ye karşı yapılan saygısızlık olduğunu düşünmüştür. Söz konusu zât, kendisine: “mü’ mine hürmet etmenin Kâbe'ye hürmet etmekten daha hayırlı olduğunu bilmiyor musun? Kâbe'ye sırtımı çevirip sana bakmama neden beni kınadın? ayrıca Medine’de sana verilen tavsiyeleri ne kadar çabuk unuttunuz.?” demesi üzerine Mevlânâ Hâlid, bu zatın Allah’ın büyük bir velisi olduğunu anlar. Bu sözleri duyunca hayret ve pişmanlık hisler içinde ondan özür dileyerek kendisini mürîdi olarak kabul etmesine ricada bulundu. Fakat söz konusu mübarek zat, aradığınız manevi kemâlâtı burada elde edemezsin. Sonra yönünü Hindistan’a çevirdi ve elini oraya uzatarak size oradan bir haber gelecek ve oradan manevi kemâlâtı elde edeceksin dedi.⁸⁷ Bu sözler, Mevlânâ Hâlid’e derinden tesir etmiştir. Bu sözlerden sonra arzu ettiği isteğin bu kutsal topraklarda gerçekleşmeyeceğini anlaşıldı. Hac menasiklerini yerine getirdikten sonra Şam üzerinden Süleymaniye’ye döndü, daha önce görev yaptığı medresesinde öncekinde daha ciddiyetle çalışmalarına devam etti.⁸⁸

1.10. Hindistan Yolculuğu

Mevlânâ Halid’in hac seyahatindeki gördüğü ve duymuş olduğu gelişmeler neticesinden sonra zühdü, takvası ve güzel halleri her geçen gün daha da arttı. Ayrıca kendisini Allah’a bir mürşit-i kâmil özlemi de gün gittikçe artıyordu. Bu süre sonra Hindistan’dan Muhammed Mirza Rahimullah adında Nakşbendi-Müceddidi şeyhi Şah Abdullah Dihlevî’nin dervişlerinden biri Süleymaniye’ye gelerek Mevlânâ Hâlid’i ziyaret etti. Mevlânâ Hâlid onu ağırladı ve mescidinde kendisine bir oda tahsis etti. Yaklaşık bir ay

⁸⁶ Haydarî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi t-Tasavvuf*, 66; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 25.

⁸⁷ En-Necdî, *Asfa’-l-Mevârid min Selsâli Ahvâli’-l-İmâm Hâlid*, 51-52; Hânî, *el-Behcetü’s-Seniyye fi Âdâbi’t-Tarîkati’-l-’Aliyyeti’-l-Hâlidîyyeti’n-Nakşbendiyye*, 305; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 26.

⁸⁸ Müderris, *Yâd-I Merdân*, 26; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fi t-Tasavvuf*, 67.

orada kaldı. Onun ahlakı, davranışları ve ibadetleri herkesi cezbediyor ve etkiliyordu özellikle Mevlâna Halid onun davranış ve ahlakından çok etkilenmiş. Bu sebeble hangi tarîkate mensup olduğuna ona sormuş. Muhammed mirza, Nakşbendi tarîkatına mensup olduğunu ve şeyh Abdullah Dihlevî'nin halifelerinden biri olduğunu cevap verir. Böyle bir cevabı duyan Mevlânâ Halid, artık bunun beklediği işaretin bu olduğuna tamamen kanaat getirdi.⁸⁹

Daha sonra Muhammed Mirzayla sürekli görüşüp ve Şah Abdullah Dihlevî hakkında daha fazla bilgi almaya çalışmıştır. Bu da onun bazı günlerde tedrisatın bırakmasına neden olur.. Bunun üzerine öğrencileri bu durumdan hoşnut olmayıp, buna sebep olan Muhammed Mirza'ya kızarlar. Ancak Mevlânâ Hâlid'in Muhammed mirzayla görüşme ve muhabbetler gittikçe artırdı. Mevlânâ Halid, Muhammed dervişe özlemine anlatı, mürşid-i kâmil aradığını ona söyledi. Muhammed derviş, Mevlânâ Halid'e şöyle dedi: Cihanabad'da ikamet eden, Nakşbendi tarîkatına mensup kâmil ve ilmi sahibi olan, ilmiyle amel eden, Allah'a giden hakikat yolları bilen Şah Abdullah Dihlevî'nin hizmetine gidelim, aradığınız mürşid-i kâmil o olduğunu inanıyorum. Bu sözleri duyan Mevlânâ Hâlid tereddüt etmeden medresedeki müderrislik görevini bırakıp Hindistan'a gitmeye karar verir. Kendisini çok seven talebeleri ve ahali, onun gitmesini istememesine rağmen 1223/1808 senesinde Muhammed Mirza dervişin beraberinde İran üzerinden Hindistan yolculuğa başladı.⁹⁰

1.11. Nakşibendi Tarikatına Girişi ve İcazet Alışı

Mevlânâ Halid, bir yıl süren yolculuğun ardından 1224 yılında 26 zilhicce cuma sabahı Dihle'ye (Cihanâbâd) ulaşır. Bu uzun yolculukta yanına aldığı bütün dünya malının hepsini fakirlere dağıttı. Aynı gün içinde ikindi vaktinde hemen Şah Abdullah Dehlevî'nin huzuruna çıktı ve ona intisap ederek Nakşbendi'ye tarîkatına girdi. İlk olarak şeyh Abdullah Dihlevî, Mevlânâ Halid'i manevi bir eğitime tabi tuttu. İlk günlerden itibaren tekkede bulunan mürîd ve hizmetçileriyle birlikte su dağıtımı ve gereken yerleri temizlemekle

⁸⁹ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 40.

⁹⁰ Mevlânâ Ziyâüddîn Hâlid-i Bağdâdî, *Câliyetü'l-Ekdâr ve's-Seyfü'l-Bettâr fî's-Salâti ale'l-Muhtâr* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2018), 117-118; Muhsin Müftü, *Envaru'l Hakika* (Erbil: Matbaa Rojhilat, 2012), 65; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 26.

görevlendirildi. Mevlânâ Halid böylece ağır ve zor bir riyazetle kendi nefsinı ezdirerek alçak gönüllüğü sağladı. Aslında Mevlânâ Hâlid mütevazı ve alçak gönüllü biriydi.⁹¹

Mevlânâ Hâlid nefsin terbiyesi için mücadele yoluna devam ederken, başka bir yanda ise üstadından ilk görüşmede almış olduğu Nakşbendi'ye tarîkatının bütün esaslarını ve talimatları büyük bir dikkatle uygulamaya çalışmıştır. Müderrisliğini bir kenara bırakıp nefsinin igva ve vesveselerine aldırmadan, alçakgönüllülük içerisinde mürşidinin hizmetinde adeta ruhunu manevi terbiyeyle ıslah etmeye çalışmıştır. Gece gündüz demeden verilmiş olan görevlerini büyük bir iştiaqla yerine getirmeye çalışmıştır. Ayrıca bir tasavvufi alt yapısını oluşturmak, tarikatın usul ve erkânını öğrenmek amacıyla dergâhta büyük mutasavvıf âlimlerin eserleri üzerine düzenlenen günlük tasavvuf sohbetlerine katılmıştır. Abdülkerim Kuşeyrî'nin (ö.464/1072) *Risalesi*, Abdülkâhir es-Sühreverdi'nin (ö.563/1167) *Âdâbü'l-mürîdîni*, Ebu Hafs Ömer es-sühreverdi'nin (ö. 631/1234) *Avârifûl-meârif'i*, Abdurrahman Cami'nin (ö. 1034/1624) *Mektubat*'ını bu derslerde ve sohbetlerde takip etmiştir.⁹²

Yaklaşık beş ay kadar hizmet, tasavvuf sohbetleri ve tedrisattan sonra Mevlânâ Hâlid, nefsinı iyice terbiyeye yönelmiştir. Mürşidi Şah Abdullah Dihlevi, dergâhtaki bulunan herkesin huzurunda onun kemale erdiğine ve tam bir vukufiyetle seyri sülûkunu tamamladığına şahadet etti. Mevlânâ Hâlid'e tam bir hilafetle; Nakşbendi, Kadiri, Sühreverdi, Kübrevi ve Çeşti tarîkatlarından icazeti verdi.⁹³ Aynı zamanda hadis, tefsir, tasavvuf ve evrad icazetleri de aldı. Şah Abdullah Dihleviden tasavvuf irşat icazeti aldıktan sonra Halife olarak irşat faaliyetlerini başlatmak için memleketi Süleymaniye'ye gönderildi.⁹⁴ Süleymaniye'de bir müddet kaldıktan sonra üstadı Şah Abdullah Dihlevi'nin manevi işaretleriyle Bağdat'a giderek, Abdulkadir Geylani tekkesinde beş aylık bir süre kalarak, ibadet ve irşatla meşgul olmuştur.⁹⁵

Bu beş aylık süreden sonra Süleymaniye'ye dönerek orada tedrisatla beraber Nakşbendi'ye tarîkatının irşadına başlamıştır. Ancak bu dönüşüyle beraber kendisini iç içe

⁹¹ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 42; Hâni, *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarîkati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, 146; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 111.

⁹² Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 42.

⁹³ Hâni, *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarîkati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, 146.

⁹⁴ Hâni, *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarîkati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*, 146-147.

⁹⁵ Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâiki Ecillâi'n-Nakşbendiyye*, 311; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fî't-Tasavvuf*, 82.

girmiş, girişik, zor ve çok yönlü sorunlar ortasında bulmuştur. Olayların fitneye sebep olmaması için Süleymaniye’yi terk edip yeniden Bağdat’a dönerek Âhsaiye medresesinde günümüzde Halidiye Tekkesi olarak anılan yerde irşat faaliyetlerine başlamıştır. Âhsaiye medresesinde yoğun bir şekilde tedrisat ve İrşat faaliyetleriyle uğraşan Mevlâna Halid, devlet adamları ve halk tarafından kendisini ikna ederek Süleymaniye’ye geri dönüp orada farklı medreselerde tedrisat ve tasavvuf irşat faaliyetlerine başlamıştır.⁹⁶ Mevlânâ Hâlid’in namı kısa bir sürede bölgeye yayılmış, Irak geneli ve çok uzak bölgelerde de mürîd ve mensupları artmıştır. Bu zaman içerisinde irşat faaliyetlerini yürütmek için Bağdat, Süleymaniye arasında bir süre gelip giden ve bazı olumsuzluk olayların sebebiyle huzursuz olan Mevlânâ Hâlid ömrünün son yıllarında şama göç etmiştir.⁹⁷

1.12. Vefatı

Mevlâna Halid çok kısa sayılabilecek bir ömür yaşamıştır. Ancak kısa bir hayat yaşamasına rağmen İslam uğruna yaptığı fedakârlıklar ve topluluklara verdiği hizmetler sanki onun daha çok uzun bir hayat yaşamış gibi göstermektedir. Yaklaşık yarım asırdan az yaşamış, ancak dolu ve bereketli bir hayat sürmüştür. Çok küçük yaştan itibaren tahsil hayatına başlamış, gençliğinin ve eğitiminin büyük kısmını ailesinden uzakta, farklı bölgelerdeki medreselerde geçirmiştir. Farklı medreselerde tedris yapmakla beraber birkaç eser telif etmiş. Daha sonra tasavvufa yönelmiştir. İlmi ve tasavvufi icazetler almış, toplumun her alanlarda ve kesimlerine karşı büyük büyük fedakârlıklar göstermiştir. Çok sayıda öğrenci ve halifeler yetiştirmiş olup, birçok bölgeye ilmi seyahatler yapmıştır. Farklı sebepler nedeniyle birçok yerlere göç etmiş, önce Süleymaniye’ye Süleymaniye’den Bağdat’a ve en son Bağdat’tan da Şam’a hicret etmiştir. Oraya yerleştirdikten sonra, başta âlimler olmak üzere bölgenin sakinlerinin her kesiminden onu ziyaret etmeye başlamış ve onun yaptığı dini sohbetlerine katılmışlardır.⁹⁸

Mevlânâ Hâlid Şam’a yerleştikten hemen sonra Şam’daki bazı camileri tamir ettirmiş, medreseler kurdurdu, Süleymaniye ve Bağdat’ta olduğu gibi, hayatının son günlerine kadar

⁹⁶ Hânî, *el-Hadâ’iku’l-Verdiyye fî Hakâ’iki Ecillâ’i’n-Nakşibendiyye*, 311; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 37-38.

⁹⁷ Hânî, *el-Hadâ’iku’l-Verdiyye fî Hakâ’iki Ecillâ’i’n-Nakşibendiyye*, 325; Müderris, *Yâd-I Merdân*, 50-51; Hayderî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî ve Menhecühü fî’t-Tasavvuf*, 88.

⁹⁸ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 66.

burada da ilmi ve tasavvufi faaliyetlerini birlikte sürdürmeye devam etmiştir. Yoğun bir şekilde irşat ve tedrisat faaliyetlerine devam etmiş, Şam ve civarında ve hatta daha uzak yerlerde büyük bir hızla namı yayılmaya başlamıştır. Dört bir yandan toplumun her kesiminden insanlar ona intisap etmek için akın akın ziyaretine gelmişlerdir. Çok kısa bir sürede çevresi mürîd ve talebeler ile dolmuştur.⁹⁹

Mevlânâ Hâlid, bir yandan ilmi ve tasavvufi faaliyetlerini yoğun bir şekilde yürütmeye devam ederken başka bir yandan ise Beytullah'ı ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in ravzasını ziyaret etmeyi hep arzu ederdi. Bunun üzerine 1241 (1825) senesinde Mevlânâ Hâlid ikinci ve son kez Hac farızasını yerine getirmek amacıyla beraberinde bulunan halifelerinden ve talebelerinden pek çok kimseyle yola çıktı. Kutsal topraklara varıncaya kadar, yol boyunca gittiği her beldelerdeki insanları irşat ederek ve nasihatlerde bulunmuştur. Böylece hac farızasını yerine getirdi. Peygamber (s.a.s)'in mezarını ziyaret etti. Bu arada Mekke ve Medine'de pek çok âlimleri ve Allah'ın dostlarıyla karşılaşp dini sohbetlerde bulunur. Daha sonra aynı sene içinde Şam'a dönüp ilmi ve tasavvufi faaliyetlerine devam etti.¹⁰⁰

Mevlâna Halid hac dönüşünden bir yıl sonra Şam'da baş gösteren taun hastalığına yakalandı. Vefat edeceği vakti geldiğinde abdest alıp ibadetle meşgul olduğu ve “*Ey huzura kavuşmuş insan! Sen o'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarımı arasına katıl ve Cennetime gir.*”¹⁰¹ ayetlerini okuyarak 14 zilkade 1242 (9 Haziran 1827) cuma günü Şam'da ruhunu teslim etti. Onun tekfin işleri tamamladıktan sonra Emevî'ye Camii'ne getirilirmiş ve cenaze namazına kalabalık bir cemaat katılmıştır. Daha sonra naaşı Kâsiyûn Dağının tepesinde bir yere defnedilmiştir.¹⁰²

⁹⁹ Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâiki Ecillâi'n-Nakşbendiyye*, 325; Abaza, *Şeyh Halidi'n-Nakşbendi el-Âlimu'l-Muceddidu Hayatuhu ve Ehemu Muelifâtihi*, 16.

¹⁰⁰ Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâi'iki Ecillâ'i'n-Nakşibendiyye*, 329.

¹⁰¹ Fecr 89/28.

¹⁰² Müderris, *Yâd-I Merdân*, 44; Hâni, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâiki Ecillâi'n-Nakşbendiyye*, 331; Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 67; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 146-148.

İKİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN TOPLUMUN ISLAHI İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

Tarih boyunca bozulan toplumlarda ıslah ve yeniden inşa faaliyetleri olmuştur. Islah hareketinin öncülerinden biri de Halid-i Bağdâdî'dir. Yaşadığı yüzyıl ve daha sonraki dönemlere damgasını vurmuş ve Müceddidiyye adıyla Nakşbendilik içerisinde ekol açacak kadar derin izler bırakmıştır. Nakşbendiyye tarikatı içerisinde Şah-ı Nakşbend'den sonra tarikat içerisinde Nakşbendiyyenin tasavvufi düşüncesine tesiri en çok olan kişi denilse uygundur.

Mevlânâ Hâlid'in hayatını araştırıp eserleri okuyanların dikkatini çeken en önemli hususlardan birisi dünyevi arzularına, makama, mevkiye, şan ve şöhrete önem göstermeyen, Allah'ın takdirine teslim olup, çokça ibadet eden ahiret saadeti için hayırlı işlere yönelen bir mutasavvıftır.¹⁰³ O, sürekli Allah'a sığınma ve yalvarma halindeydi. Cana yakın, nasihatleri tatlı, konuşması huzur verici ve toplumsal kişiliğe sahip biri idi. Sözleri açık, lisanı akıcı, açıklamaları gayet hikmetli, daima Kur'an ve sünnet yolunda hizmet etmek isterdi. Toplumunu Allah'ın emir ve yasaklarına uyma konusunda irşat faaliyeti yürütmüştür.¹⁰⁴ Mevlânâ Hâlid mütevazî, cömert, kanaatkâr, ihsan ve merhamet sahibiydi. Yoksullara, kimsesizlere, öksüzlere, elinde geldiği kadarıyla ihsan ve infakta bulunurdu. Onlara karşı hiçbir zaman asık suratlı değil güler yüzlü ve şefkatli bir şekilde yaklaşırdı. Toplumsal ıslah çalışmalar esnasında karşısındaki bulunan kötü insanlara bile merhametli ve çirkin sözlerden uzak dururdu.¹⁰⁵

Mevlânâ Hâlid, son derece heybetli onurlu bir kişiliğe sahip bir sufidir.¹⁰⁶ Hayatın her aşamasında Peygamber (s.a.s)'in sünnet-i seniyyesine titizlikle riayet ederdi.¹⁰⁷ İlim ve hikmet bakımından bir okyanus gibidir. Bu büyük makama ve fazilete sahip olmasına rağmen hocalarına, öğrencilerine, arkadaşlarına, yaşadığı toplumun büyüğünü, küçüğünü, yaşlısını, fakiri ve herkese karşı çok mütevazî bir şekilde davranmıştır. Pek çok konuyu iyi bildiği halde göz ardı ederek gurur ve kibirden kaçınmıştır. Zamanını hiç boşa geçirmez, en güzel şekilde topluma hayır şeyleri nasıl kazanacağını çok iyi değerlendirirdi.¹⁰⁸

¹⁰³ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 30; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 80-81.

¹⁰⁴ Nzar, *Şeyh Halid'in-Nakşbendi el-Âlim'le-Muceddidu Hayatuhu ve Ehemu Muelifâtihi*, 16.

¹⁰⁵ Müftü, *Envaru'l Hakika*, 71.

¹⁰⁶ Müftü, *Envaru'l Hakika*, 69.

¹⁰⁷ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid el Müsemma Büğyetül Vacid*, 141.

¹⁰⁸ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 30.

Mevlânâ Hâlid'in yetiştirdiği ve icazet verdiği talebe ve halifelerini toplumsal ıslahı gerçekleştirmek amacıyla ilmi ve tasavvufi eğitim faaliyetleri yürütmek için her birini bir bölgeye göndermiştir.¹⁰⁹ Bu sayede, halifelerini gönderdiği her bölgede, ilmi ve tasavvufi eğitim çerçevesinde bir toplumsal ıslah çalışma hareketi de söz konusu olduğu söyleyebiliriz. İlmi ve tasavvufi bu eğitim çalışmalarıyla derin gaflete dalan Müslümanları uyandırıp, dünyevi arzularına kapılan ruhları Allah'ın yardımıyla arındırırdı. İlminden ve hikmetinden nasibini almak için insanlar diyarlardan akın edip gelmişlerdir. Mevlânâ Hâlid'in konuşmaları ve insanlara karşı tutumu o kadar etkiliydi ki, etkisi onun yüzünü gören ve konuşmaları dinleyenin üzerinde net bir şekilde hissedilirdi.

Mevlânâ Hâlid, Allah'ın ve Hz. Peygamberin sevgisini, ilmin iştiağını insanların kalbine yerleştirmek için çok büyük çabalar göstermiştir. Şu sözleri onun bu husustaki durumunu ortaya koymaktadır; “*gönlüm alev içinde, bağırım yanarak, sokak kapı dolaşırım, kimse benim yâr ve diyarımdan avare kalmasın diye uğraşırım.*”¹¹⁰

Manevi kıymetini, mürşidi kâmil üstadı Şeyh Abdullah Dihlevî, Mevlânâ Hâlid'in hakkında Rumeli diyarının âlim şahsiyetleri için kaleme aldığı bir namede, Mevlânâ Hâlid'in maneviyatını ve faziletini şu şekilde dile getirmiştir:

“Yüce Allah'a hamt ediyorum. Resul'üne Allah'ın salâtı ve selâmı olsun. Ey mübarek Rumeli memleketinin hürmetli ve fazilet ehli âlimleri, değerli devlet ricali, kumandan ve hâkimleri, değerli mü'min kardeşlerim. Size haber vermek istedim ki, zahiri ve bâtını erdemli ilimlere, büyük kişiliğe sahip Mevlânâ Hâlid, Hak Allah ona sağlık ve selamet versin. Kendisine ulaşan sırra işaretle, hiç konumunda olan bu garibin yanına geldi. Nakşbendi Müceddidi tarîkatında zikir, murâkabe, râbıta gibi gerekli olan bütün aşamaları tamamladı. Yüce Allah'ın lütfü ve büyüklerin yardımıyla devamlı bir zikre, duyarlılığa, hiçliğe, varidat ve ruhi niteliklere, gizli hakikatlerine ulaştı. Bu hâl ve makamları elde edince, kendisine, Hz. Peygamberin (s.a.s) ümmetini irşat etmek için icazet ve hilafet görevini verdik. Onun eli benim elim, o'nu görmek beni görmek, o'nu sevmek beni sevmek, o'na düşmanlık etmek bana düşmanlıktır, o'na inkâr beni inkâr etmektir. Sizden isteğim, ona hürmet göstermeniz ve yardım etmenizdir. Hak Allah huzurunda olan bu garibin görevi de onun için başarı ve hayırlar dilemektir, bereketli bir ömrü ve sağlıklı bir hayatın olmasını ve bütün kötülüklerden korunması için dua etmektir. Bir hadis-i şerifte: “*insanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olandır.*”¹¹¹ buyrulur. Bölgenizde

¹⁰⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 149.

¹¹⁰ Muhammed Esad Erbilli, *Divan-ı Esad* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), 111.

¹¹¹ Ebü'l-Kasım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmi et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, nşr. Ebu Muaz Tarık b. İvâdullah b. Muhammed- Abdülmuhsin b. İbrahim Hüseyini Ebü'l- Fadl (Kahire: Darü'l Haremeyn, 1415/1995), 1/58 (No.5787).

böyle mükemmel bir mürşidin bulunmasını nimet olarak görünüz, o'na karşı sohbet duymayı, o'na dost olmayı ve o'nun adabına hoş karşılamayı gerekli bulunuz.”¹¹²

Şeyh Abdullah Dihlevi'nin Rumelili âlim ve yetkililere yazdığı bu risalede, öncelikle Mevlânâ Hâlid'in kişiliğinin her yönüyle, özellikle ilimi ve tasavvufî açısından güzel bir tarifini yapıyor ve onun erdemli ve harika bir kişiliğe sahip olduğunu anlatıyor, ardından onlardan kendisine destek olmalarını ve yardım etmelerini talepte bulunuyor. Risalede önce Mevlânâ Halid'i her yönüyle güzelce tanıtmak ardından onlardan kendisine yardım etmelerini ve desteklemelerinin istemesin nedeninde Mevlânâ Hâlid'in bilim ve tasavvuf faaliyetleri göstermekle beraber toplumun her açıdan ıslah etmeye çalışmak isteği önceden hissetmiş gibi görünmektedir. Çünkü Mevlânâ Hâlid, zahiri ve batını ilimlere önem arz etmesi, Kur'an ve sünnet ışığında ahirete yönelmesi, dünyevi arzularında yüz çevirmesi, tüm bunlar kendisini toplumsal ıslah çalışmalarına başlamak için kendini böyle bir göreve hazırladığı söylenebilir.

2.1. TOPLUMSAL ISLAH KAVRAMI VE ÖNEMİ

Toplumsal ıslah, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma kaidelerini temel alan İslam'ın ve bütün diğer semavi dinlerin meşru prensiplerden biridir. Şüphesiz ilahi kitapların indirilmesi ve peygamberlerin gönderilmesinin amaçlarından biri de toplumları ıslah etmektir. İslah, Toplumda refah bir hayatı gerçekleştirmek, aynı zamanda başarılı, uyumlu, Salih ve örnek bir toplum ortamını sağlayan önemli bir unsurdur. Dolayısıyla başta devlet kurumları, âlimler, yöneticiler ve sivil kuruluşları olmak üzere toplumun tüm fertlerinin üzerinde yerine getirilmesi gereken dini ve insani bir sorumluluktur.¹¹³ Zira toplumun ıslahı neticesinde doğru bir inanç, toplumun ilerlemesi, barış, huzur, güvenlik ve adalet sağlanmaktadır. Aynı zamanda her türlü kötülük, fesat ve felaketlerini de önler. Kur'an'ı Kerim şöyle buyrulur: “*Rabbin, halkları Salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helak edemez.*”¹¹⁴

Toplumsal ıslah, bireysel ve toplumsal düzeyinde her türlü düzensizliğin giderilmesi ve düzenin sağlanması adına her türlü kötülüğe karşı çalışma faaliyetler gösterilmelidir.

¹¹² Şah Gulam Ali Dihlevi, *Mekâtib-i Şerîfe* (İsatanbul: Hakikat Kitâbevi, 2010), 225-226.

¹¹³ Muhammed Amara, *el-ıslah bil İslam* (Mısır: Nehzet Mısır, 2006), 23.

¹¹⁴ Hûd 11/117.

Toplumda fesat ve kötülüğü yayıldığı hissedildiğinde, bunu bir an önce kaldırılması için çaba gösterilmelidir. Nitekim İslah bütün toplumlar için yapılacak bir ihtiyaçtır. Zira o toplumda yaşayan fertlerin dini, siyasi, kültürel, güvenlik, sosyal, eğitsel, sağlık ve ekonomik alanlarda başta olmak üzere bütün hayatî alanlarını ilgilendirmektedir.¹¹⁵

Yüce Allah Kur'an-i Kerim'in pek çok ayetinde kullarını iman etmelerini ve ıslah edici olmalarını emretmektedir. *“Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar mahzun da olacak değildir.”*¹¹⁶ Yeryüzünde imanın yayılmasını ve toplumların ıslahını gerçekleştirmek için peygamberler ve kitaplar gönderdiğini bildirmektedir. Şuayb peygamber (s.a.s.)'in kavmine ikazları şöyledir: *“Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum.”*¹¹⁷

Toplumsal ıslahın gerçekleşmesi için yüce Allah, toplumsal hayatın her alanında kullarının birbirine yardım etmelerini ve destek olmalarını emreder. İyilik ve takva babında yardımlaşmayı emretmiş, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayı da yasaklamıştır. *İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın.*¹¹⁸ Böylece Müslümanların, iyilik konusunda toplumsal hayatın her alanında özellikle ıslah hususunda birbirine yardım etmesi ve destek olması bir beden ve iki el gibi olacaktıdır.

Netice olarak ifade edebiliriz ki inanç, çalışma, ahlak, davranış ve ibadet yönleriyle, bireyler ve toplum için hayat güvenliği sağlamadaki önemi nedeniyle genel olarak ıslah kavramı ve özel olarak toplumsal ıslah kavramı İslam toplumu için ihmal edilmemesi gereken bir davranış biçimidir.

2.1.1. İslah Kavramı

İslah kelimesi kökeni itibari ile Arapça bir kelimedir. İslah kavramı, sözlükte “iyi ve yararlı olma” anlamına gelen *salah* kökünden gelmektedir.¹¹⁹ Kelimenin anlamına bakıldığında, genel olarak düzeltmek, iyileştirmek, güzelleştirmek, daha iyi duruma getirmek

¹¹⁵ Amara, *el-ıslah bil İslam*, 19.

¹¹⁶ el-En'âm 6/48.

¹¹⁷ Hûd ,11/88.

¹¹⁸ el-Mâide 5/2.

¹¹⁹ el-Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 516.

gibi manalarda kullanılır.¹²⁰ Günümüzde ıslah kelimesi yerine modern dünyada özellikle batı dillerinde Fransızca kökenli reform kelimesi kullanılır. İstilahta ise İslami öz değerleri, inanç ve hayat modelini yeniden düzenleme ve ihya etmek için yapılan çalışmaları ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.¹²¹ İslah kavramı, İslam'ın özünden sapmadan toplumsal yapıda kapsamlı bir değişikliğe yol açmadan bazı toplumsal sistemleri değiştirmek ve çağın ihtiyaçlarına göre, toplumsal hayatın gereksinimlerine göre yeniden yorumlama ve düzenlemeyi ifade eder. İslah, Müslümanlar arasında yayılmış olan dinin özünden sapmaları bertaraf etmek, bidat ve hurafelerden arındırmak amacıyla yapılmış bir faaliyet olup fazlalıklar ve yenilikler ilave etmeden aslına dönüştürmektir.

2.1.2. Kur'an'da İslah

İslah, Kur'an-ı Kerim'de isim ve fiil biçimleriyle kırk yerde geçmektedir.¹²² Genel olarak da insanların arasındaki ilişkileri düzeltmek, barıştırmak ve barışmak anlamlarında kullanılmıştır. Kur'an, toplumsal hayatın tüm yönlerini ıslah etme konusunda asıl unsurdur. Müslüman için topluluk içerisinde huzurun ve başarının anahtarıdır. Kur'an, insanların hem dünya hem ahirete yönelik, hem bireysel hem de toplumsal hayatını düzenleyen ilahi bir rehberdir. Allac (c.c) toplumsal ıslahın temel ilkelerini, yöntemlerini ve hedeflerini ayetlerle belirlemiş, bu ilkeleri tebliğ, tebyin ve icra eden elçiler göndermiştir. Kur'an'a göre toplumsal ıslah, insanların Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uygun bir şekilde yaşamalarını sağlamak, adaleti, barışı ve kardeşliği tesis etmek, zulmü, fesadı ve fitneyi ortadan kaldırmak için yapılan çalışmalardır. Toplumsal ıslahın başarıya ulaşması için, Kur'an şu hususlara dikkat çekmektedir:

- Toplumsal ıslah, Allah'ın rızasını kazanmak için yapılmalıdır. Kur'an, toplumsal ıslahı bir ibadet olarak tanımlamakta ve bunu yaparken ihlaslı olmayı şart koşmaktadır. Nitekim Allah şöyle buyurur: "Kim Allah'ın rızasını arayarak iyilik yaparsa, ona kat kat sevap veririz."¹²³ Toplumsal ıslah, peygamberlerin sünnetine uygun bir şekilde yapılmalıdır. Kur'an, peygamberlerin toplumlarına örnek olduklarını ve onları en güzel şekilde ıslah

¹²⁰ el-Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 516; Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muasıra* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008), 1312-1313.

¹²¹

¹²² Mugcemül müfheres

¹²³ el-Bakara, 2/261.

ettiklerini bildirmektedir. Bu nedenle, toplumsal ıslahı gerçekleştirmek isteyenlerin peygamberlerin yolunu takip etmeleri gerekmektedir. Allah şöyle buyurur: "Andolsun ki sizin için Allah'ın Resulünde güzel bir örnek vardır."¹²⁴

- Toplumsal ıslah, hikmetle, güzel öğütle ve en güzel şekilde yapılmalıdır. Kur'an, toplumsal ıslahın sertlikle, zorbalıkla veya baskıyla değil, yumuşaklıkla, ikna ile veya diyalogla yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Allah şöyle buyurur: "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et."¹²⁵ Toplumsal ıslah, sabır ve sebatla yapılmalıdır. Kur'an, toplumsal ıslahın kolay bir iş olmadığını, karşılaşılan engel ve zorluklara rağmen devam ettirilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler! Sabredin, sabrınızı artırın, (düşmanlarınızla) savaşa hazır olun ve Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz."¹²⁶

Bu şekilde Kur'an'a göre toplumsal ıslah yapmak isteyenlerin dikkat etmesi gereken bazı noktalar özetlenmiştir. Kur'an'ın bu konudaki mesajlarına uyarak toplumsal ıslah çalışmalarına katkıda bulunmak her Müslümanın sorumluluğudur.

Ayrıca şu ayette: *"Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar."*¹²⁷ Bu ayet müminler arasında karşılıklı muhabbet ve dostluk ilişkisi kurmak suretiyle oluşturdukları kardeşliğe işaret etmektedir. Toplumsal hayatta birbirlerine dost ve yardımcısı olan müminler, hayrı gösterirler, kendileri hayır yaptıkları gibi, başkalarının da iyi işler yapmasına teşvik ederler. Bu şekilde toplumda ıslah ve hayırların yayılması için gayret eder, birbirlerini kötülükten alıkoyarlar. Kendileri kötülük yapmadıkları gibi başkalarının yapmasına da engel olurlar. Böylece toplumda fesat ve kötülüğün yayılmasını önlemiş olurlar. Müminler, farklı din, dil, inanç, ırk ve sınıflardan oluşan bir toplumda aralarında düşmanlık, çekişme, çatışma, fitne, fesat ve kötülüklerden arınmış mutlu bir toplum inşa etmeye ve onlara özgür yaşama koşullarını sağlamaya

¹²⁴ el-Ahzâb, 33/21.

¹²⁵ en-Nahl, 16/125.

¹²⁶ Âl-i İmran, 3/200.

¹²⁷ et-Tevbe, 9/71.

çalışırlar.¹²⁸ Çünkü bunun Allah'ın isteği ve takdiri olduğunu bilirler. Dünyevi günlük yaşam hakları konusunda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapmazlar.¹²⁹

Kur'an-ı Kerîm, inananlardan; güçlü, istikrarlı ve güvenli bir toplum meydana getirmek ister. Böyle bir toplum da ancak fıkırsel, askeri, toplumsal, kültürel, eğitimsel ve siyasi alanların ıslah edilmesiyle sağlanabilir. Bununla birlikte, kişinin insani ve toplumsal haklarından, yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, inanç özgürlük hakkı, düşünce hürriyet hakkı, adalet ve eşitlik hakkı, eğitim ve öğretim gibi haklarını savunmak için faaliyetlerde bulunması toplumsal ıslahı sağlayan konulardır.

Kur'an-ı Kerîm, sadece Müslümanlar için toplumsal hayatın ıslahına ve güvenliğinin sağlanmasına çağrıda bulunmamıştır. Müslümanlarla aynı çatı altında yaşayan gayri müslimler için de toplumsal hayatın ıslahı ve güvenliğinin sağlanmasını istemektedir. Bu konu ile ilgili ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan sizi yurtlarınızdan da çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan men etmez. Çünkü Allah adil olanları sever. Allah, sizi ancak, sizinle din konusunda savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanız için yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost edinirse, işte onlar zalimdir.”*¹³⁰

2.1.3. Hadislerde Toplumsal Islah

Peygamberlerin görevleri toplumun dejenere olmuş sosyal ve dini hayatını aslına uygun bir şekilde yani Allah'ın istediği emirler ve yasaklar doğrultusunda yeniden ihya ve inşa etmektir. Peygamber Efendimiz (a.s) insani, dini ve ahlaki ilkelerden uzaklaşmış, fıtrattan sapmış özelde hicaz toplumunu genelde tüm insanlığı ıslah etmek amacıyla gönderilmiş son peygamberdir. Efendimizden insanlığın ıslahı ile ilgili çok sayıda hadisler rivayet edilmiştir. Hadisler, Peygamber Efendimiz 'in (s.a.v) söz, fiil ve takrirlerini kaydeden rivayetlerdir. Hadisler, Kur'an-ı Kerim'in açıklaması ve uygulaması niteliğindedir. Bu nedenle, hadislerde toplumsal ıslah konusu da önemli bir yer tutar. Toplumsal ıslah, insanların hem dünya hem de ahiret saadetine erişmesi için gerekli olan ilke ve değerleri hayata geçirmek anlamına gelir. Hadislerde toplumsal ıslahın nasıl gerçekleştirileceği, hangi

¹²⁸ Ahmed Emin, *Feyzü'l-Hatır* (Kahire: Müessesetu Hindavî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 111-112.

¹²⁹ Salih b. Abdullah b. Hamid vd., *Mevsuatu Nadratu'n-Na'im fî Mekarimi Ahlaki'r-Rasuli'l-Kerîm (s.a.v)*, (Cidde: Daru'l-Vesile, 2010), 2288-2289.

¹³⁰ el-Müntehine 60/8-9.

yöntem ve esaslara uyulması gerektiği, hangi sorun ve engellerle karşılaşılabilceği gibi konulara dair pek çok öğüt ve tavsiye bulunmaktadır.

İslah ile ilgili hadisler: Peygamber Efendimiz (s.a.v) buyurmuştur: *"Allah sizin ne şekilde görüldüğünüze ve neye sahip olduğunuza değil, kalplerinizin ve yaptıklarınızın nasıl olduğuna bakar."*¹³¹ Bu hadis, ıslahın sadece dışa değil, içe de yönelik bir süreç olduğunu anlatmaktadır.

-Yine Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *"Kim hiçbir ortağı olmayan, tek olan Allah'a ihlâsla ibadet ederek, namazı dosdoğru kılarak, zekâtı vererek dünyadan ayrılırsa, Allah kendisinden razı olduğu hâlde ölmüş olur."*¹³² Bu hadis, ıslahın Allah'ın rızasını kazanmak için yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

- Bir başka hadiste ise Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *"İslâm'da ıslah edici bir söz söylemek veya bunu yazmak sadakadır."*¹³³ Bu hadis, ıslahın sadece fiil ile değil, söz ile de yapılabilceğini ve bunun da sevap olduğunu belirtmektedir.

Özellikle insanların iç ve dış davranışlarını düzelter, salih bir toplum inşa eden ve toplumsal düzeni sağlayan insani ve ahlaki değerleri koruma hakkında şöyle ifade etmektedir. *"Ben, ancak ahlakın sahihini tamamlamak için gönderildim."*¹³⁴ Peygamber bu hadisinde toplumda var olan ancak zamanla küllenmiş, yok olmuş ya da bozulmuş değerlerin ihya edilmesi ve düzeltilmesi veya yerine yenisinin getirilmesi görevini üstlendiğini ifade etmiştir.

Bütün peygamberler, insanlara dini ve dünyevi yaşam tarzı, nefisleri ıslah etmek ve onların dünyevi ve uhrevi hayatına zarar verecek her şeye karşı onları uyarmak ve ahiret hayatlarına saadet getirmek için gönderilmiştir.¹³⁵ Hz. Peygamber (a.s.), kendisinin toplumlardaki değerlerini tamamlayıcılık ve uygulayıcılık vasfını şöyle dile getirmiştir. *"Benim ve benden önceki peygamberlerin durumu, bir ev inşa eden kimseye benzer. O kimse evi güzelce yapıp mükemmel hale getirmiş ancak bir köşede sadece bir tuğla yeri boş bırakmıştır. İnsanlar bu evi dolaşırlar, ona hayran olurlar ve şöyle derler; keşke şu tuğla da*

¹³¹ Müslim, Birr, 34.

¹³² İbn Mâce, Sünnet, 9.

¹³³ Tirmizî, Birr, 38.

¹³⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el Müsned*, nşr. El Arnavut Şuayb (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417/1997.), 14/513.(No. 8952).

¹³⁵ Abdulhadî el-Fedlî, *Hulasatü İlmi'l-Kelam* (Beyrut: Darü'l-müarihi'l-Arabi, 1993), 259.

yerine konulmuş olsaydı. İşte ben, o yeri boş bırakılan tuğlayım; ben peygamberlerin sunucusuyum.”¹³⁶ Bu hadisi şerifte Hz. Peygamber tüm insanlığa gelen bir kurtarıcı olduğundan bahsetmektedir. Özellikle İslam toplumunda ortaya çıkan kötülöklere karşı sırasıyla aktif filli tedbir, sözlü uyarı ve şiddete başvurmadan psikolojik direniş şeklinde tepki göstererek mücadele etmek, irşat ve ıslah faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürmek gerektiğı sonucuna varıla bilinir.

2.1.4. İslam Dünyasında Dini İslahatlar

İslam dünyasında dini ıslahatlar, tarihsel olarak farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda ve farklı akımlar tarafından gündeme getirilmiş bir konudur. İslahat, Arapça "ıslah" kelimesinden türemiş olup, "düzeltme, iyileştirme, reform" anlamlarına gelmektedir.¹³⁷ Dini ıslahatlar ise, İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete uygun bir şekilde, İslam toplumlarının içinde bulundukları sosyal, siyasi ve kültürel şartlara göre dini hayatı yeniden düzenleme çabalarıdır.¹³⁸

Dini ıslahatların amacı, İslam'ın özüne ve ruhuna uygun bir şekilde, İslam toplumlarının çağın gereklerine uyum sağlamasını ve İslam'ın evrensel mesajını insanlığa ulaştırmasını sağlamaktır. Dini ıslahatlar, aynı zamanda İslam toplumlarının karşılaştığı sorunlara çözüm üretmek, dini bilgiyi güncellemek, dini kurumları yeniden yapılandırmak ve dini ahlakı canlandırmak gibi hedefler de taşımaktadır.

Dini ıslahatların tarihi, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren başlamıştır. Özellikle siyasi iktidarların bozulması, mezhep çatışmalarının artması, bidat ve hurafelerin yaygınlaşması, dini bilginin yozlaşması ve dini ahlakın zayıflaması gibi sebeplerle, İslam dünyasında zaman zaman ıslahat hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin bazıları başarılı olmuş, bazıları ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Dini ıslahatların en önemli temsilcileri arasında şunlar sayılabilir: Ebu Hanife (699-767), İmam Şafii (767-820), İmam Gazali (1058-1111), İbn Teymiyye (1263-1328), Muhammed Abduh (1849-1905), Cemaleddin Efgani (1838-1897), Muhammed İkbal (1877-

¹³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-İ Buhârî*, nşr. Muhammed Ali Beydun (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), "Menâkıb", 18 (No.3535).

¹³⁷ Ethem Cebecioğlu, *tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları 2009)

¹³⁸ Mehmet İpşirli, "İslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), 19/174-185.

1938), Hasan el-Benna (1906-1949), Seyyid Kutub (1906-1966), Mevdudi (1903-1979). Bu isimlerin her biri, kendi dönemlerinin şartlarına göre dini ıslahat yapmak için çeşitli eserler kaleme almış, konferanslar vermiş, örgütler kurmuş ve eğitim faaliyetleri yürütmüştür.¹³⁹

Dini ıslahatlar, günümüzde de devam eden bir süreçtir. İslam dünyasının karşı karşıya olduğu pek çok sorunun çözümü için dini ıslahatların önemi büyüktür. Ancak dini ıslahatların yapılabilmesi için bazı şartların sağlanması gerekmektedir. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: Dini kaynaklara saygılı olmak, akli ve nakli delillere dayanmak, tarihsel ve kültürel bağlamı gözetmek, çağın ihtiyaçlarına cevap vermek, diyalog ve hoşgörüyü esas almak ve şiddet ve radikalizmden uzak durmak.

2.1.4.1. Tarikatların İslahat Faaliyetleri

Tarikatlar, İslam dünyasında uzun bir tarihe sahip olan dini ve tasavvufi cemaatlerdir. Tarikatlar, İslam'ın temel kaynaklarına ve öğretilerine bağlı kalarak, insanların manevi gelişimlerine ve Allah'a yakınlaşmalarına yardımcı olmayı amaçlamışlardır. Tarikatlar, tarih boyunca pek çok ıslahat faaliyetinde bulunmuşlar, toplumsal ve siyasi sorunlara çözüm aramışlar, ilim ve kültür alanlarında önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Tarikatların ıslahat faaliyetleri, hem kendi içlerinde hem de dışarıya yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Tarikatların kendi içlerinde yaptıkları ıslahat faaliyetleri, tarikat kurallarının ve disiplininin korunması, tarikat üyelerinin eğitimi ve terbiyesi, tarikat liderlerinin seçimi ve yetiştirilmesi gibi konuları kapsamıştır. Tarikatların dışarıya yönelik yaptıkları ıslahat faaliyetleri ise, toplumun dini bilgi ve ahlak seviyesinin yükseltilmesi, toplumsal barış ve adaletin sağlanması, zulüm ve baskıya karşı mücadele edilmesi, fakir ve muhtaçlara yardım edilmesi gibi konuları içermiştir.

Tarikatların ıslahat faaliyetleri, İslam dünyasının tarihi, kültürü ve medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Tarikatlar, İslam'ın özüne ve ruhuna uygun bir şekilde ıslahat yapmaya çalışmışlar, İslam'ın güncel sorunlara cevap verebilmesine katkıda bulunmuşlardır. Tarikatların ıslahat faaliyetleri, günümüzde de devam etmekte olup, tarikatların topluma hizmet etme misyonunu sürdürmesini sağlamaktadır.

¹³⁹ İpşirli, "İslahat", 19/174-185.

2.1.4.2. Bağdâdî'nin İslahat Faaliyetleri

Halid-i Bağdâdînin ıslahat faaliyetleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere paralel olarak gelişmiştir. Halid-i Bağdâdî, Nakşbendi tarîkatının Halidiye kolunun kurucusu ve önde gelen bir mutasavvıf ve âlimdir. Halid-i Bağdâdî, tasavvufî ilimlerin yanı sıra fıkıh, tefsir, hadis, kelim, mantık gibi dini ilimlerde de derin bir bilgiye sahipti. Halid-i Bağdâdî, ıslahat faaliyetlerini üç ana başlık altında toplamak mümkündür: Tarîkatın yeniden yapılandırılması, dini eğitimin reformu ve toplumsal hizmetler.

Tarîkatın yeniden yapılandırılması, Halid-i Bağdâdî'nin en önemli ıslahat faaliyetlerinden biridir. Halid-i Bağdâdî, Nakşbendi tarîkatının kurucusu Muhammed Bahauddin Nakşbend'in öğretilerine sadık kalmaya çalışmış, tarîkatın içine giren bid'at ve hurafeleri temizlemeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, tarîkatın kurallarını ve usullerini yeniden belirlemiş, tarîkata girenlerin şartlarını sıkılaştırmış, tarîkat mensuplarının hem zahir hem de batın ilimlerini öğrenmelerini istemiştir. Halid-i Bağdâdî, tarîkatın şeyhleri ve halifeleri arasında bir disiplin ve hiyerarşi oluşturmuş, onlara görev ve sorumluluklar vermiştir. Halid-i Bağdâdî'nin bu çabaları sonucunda Nakşbendi tarîkatının Halidiye kolunu kurmuş ve bu kol Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmıştır.

Dini eğitimin reformu, Halid-i Bağdâdî'nin diğer bir ıslahat faaliyetidir. Halid-i Bağdâdî, dönemindeki medrese eğitiminin yetersiz ve geri kaldığını düşünmüş, medreselerde okutulan ilimlerin güncellenmesi ve zenginleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Halid-i Bağdâdî, medreselerde tasavvufî ilimlerin de okutulmasını istemiş, tasavvufun akli ve nakli ilimlerle uyumlu olduğunu göstermeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, medrese eğitiminin yanında tarîkat mensuplarına da dini eğitim vermiş, onlara Kur'an, hadis, fıkıh gibi temel ilimleri öğretmiştir. Halid-i Bağdâdî'nin dini eğitim alanındaki ıslahat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toplumunda dini bilincin artmasına ve dinin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur.

Toplumsal hizmetler, Halid-i Bağdâdî'nin üçüncü bir ıslahat faaliyetidir. Halid-i Bağdâdî, sadece dini alanda değil, sosyal alanda da hizmet etmeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi ve ekonomik krizler nedeniyle yoksulluk ve sefalet içinde olan halka yardım etmeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, tarîkat mensuplarından

zengin olanlara sadaka vermelerini, fakir olanlara ise iş bulmalarına yardımcı olmalarını istemiştir. Halid-i Bağdâdî, ayrıca eğitim, sağlık, hayır kurumları gibi alanlarda da faaliyet göstermiş, okullar, hastaneler, camiler, imaretler, kütüphaneler gibi eserler inşa ettirmiş veya desteklemiştir. Halid-i Bağdâdî'nin toplumsal hizmetler alanındaki ıslahat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toplumunun refah seviyesinin yükselmesine ve sosyal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

2.2. MEVLÂNÂ HALİD'İN TOPLUMSAL FAALİYETİ VE ESASLARI

Islah faaliyetleri ferdi ve içtimai boyutuyla iki yönlüdür. İslam Peygamberinin getirmiş oldu ilahi mesajların gayesi sadece ferdi ya da toplumu ıslah etmek değildir. Peygamberimizin nebevi görevi o gün ki Mekke toplumunda kapsamlı ve köklü bir ıslah ve değişimin çağrısıdır. Ferdi bazda başlayan ısla faaliyetleri genişleyerek bütün toplumun ıslahı ile sonuçlanacaktır. Bir İslam davetçisi olarak Hâlid-i Bağdâdî, toplumsal ıslah faaliyetlerine Peygamber'in yol haritasını takip ederek toplumu ve fertleri bu ıslah programı çerçevesinde gerçekleştirmeyi hedeflediği görülmektedir. Mevlânâ Hâlid'in, telif ettiği eserlerde ve halifelerine yazdığı mektuplarda toplumsal ıslahı gerçekleştirmek için akide, takva, itaat, ihlas, sünnet-i seniye'ye ittiba, nefsi tezkiye etmek, zikir, amel-i salih, sıdk, istikamet, alçak gönüllülük, hoşgörü, ilme ve eğitime önem vermek, âlimlere saygı, kanaatkâr olmak, helal kazanmak, insanların ihtiyaçlarını karşılamak gibi birkaç temel unsurlar üzerinde durmuştur. Aslında bu unsurlar insan davranışlarını değiştirmede ve toplumda köklü ıslahlara uygun bir zemin sağlayacak çok etkin unsurlardır. Dolayısıyla Mevlânâ Halid'in de bu kavramlara vurgu yapılmasının nedeninin bu olduğu söylenilebilir.

2.2.1. Akidenin Pekiştirilmesi ve İmanın Güçlendirilmesi

Akide, “dügümlmek” manasındaki Arapça a-k-d mastarından istikâk etmiş akide sözcüğünün cemidir. Akide, lügatte “içtenlikle bağlanılan, düğüm atmış gibi sağlam bir şekilde inanılan şey” şeklinde açıklanmaktadır. Dini anlamda ise akide, “inanılması zorunlu olan ilke” demektir. Akidenin çoğulu olan akaidin anlamı ise “İslam'da iman edilmesi farz olan hususlar, iman esasları, dinin temel kural ve hükümleri” şeklindedir. Dolayısıyla, İslam'ın temel iman esaslarını açıklayan ilme Akaid ilmi denir.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Ahmet Saim, *Akaid* (İstanbul: DİA, 1989), 2/212/216.

Akide, Kur'an ve sünnet ışığında İslam'ın temel değişmez esaslarını sistemli bir şekilde açıklayan ilkelerdir. Bu akidenin en önemli dayanağı Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. İslam akidesini oluşturan esaslar, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde hiçbir yoruma mahal bırakmayacak şekilde açık, sade ve anlaşılır ifadelerle ortaya konulmuştur. Kur'an'da Allah'a, peygamberlerine, kitaplara, meleklerle, ahirete, kaza ve kadere iman konusuna temas eden ve yer yer ayrıntılı bilgiler veren pek çok ayet vardır. Bu ayetlerden biri: *"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır."*¹⁴¹ Hadislerde İslamı, imanı ve ihsanı özet şekilde anlatan en meşhur olan Cibril hadisidir. Bu hadiste Cebrail, Peygamber Efendimize (s.a.s) birkaç soru sorar, bunlardan biri de imanla ilgilidir. Efendimize (s.a.s) şöyle der. *"Bana imandan haber ver? Peygamber (s.a.s): Allah'a, Allah'ın meleklerine kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, birde kadere, hayrına şerrine inanmandır."*¹⁴² buyurdu.

İnanç sitemleri doğru bir akide üzerine bina edilir. Doğal olarak amel ve ahlakın şekillenmesinde akide etkin rol oynar. Bu itibarla önce toplumsal ıslaha, toplumun bireylerin zihninde sağlam bir akide ve güçlü bir imanı yerleştirmek, toplumsal ıslahın temelini oluşturur. Dolayısıyla Mevlânâ Halid'in toplumsal ıslah çalışmalarına yönelik, gerek gördüğü ilk adım inancı sağlamlaştırmak ve imanı güçlendirmek olduğu söylenebilir. Bağdâdî, Müslümanları sağlam bir inanç ile Kur'an ve sünnete bağlanmalarını istemiştir. Hattat Kozanlı şeyh Harun Efendi'ye icazet olarak gönderilen otuz beşinci mektupta Mevlânâ Halid, "Sizi, Kur'an e ve sünnetesım sıkı bağlanmaya, size tabi olanların inançlarını ehl-i sünnetin akidesine göre öğretilmesini emir ve tavsiye ederim."¹⁴³ demiştir. Ayrıca eserleri arasında akaide dair yazdığı kitaplardan birisi *Akîde-i îmân* adlı eserdir.¹⁴⁴

¹⁴¹ el-Bakara 2/285.

¹⁴² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru İhyâi'türâsi'l-Arabi, 1420/2000), "İman", 8.

¹⁴³ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 162.

¹⁴⁴ Çınar, *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*, 2022, 74; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidilik*, 2016, 171.

2.2.2. Takva

Takva, sözlükte; “korkmak, kurumak, sakınmak, hürmet etmek, dindarlık, itaat, çekinmek” gibi manaları barındıran vikaye sözcüğünden türetilmiştir. “Takva” denildiğinde çoğunlukla Allah’tan (cc) korkma anlaşılır. Hâlbuki Allah (cc) korkulacak bir varlık değildir. Bundan ötür takva kelimesine korku manasını vermek yerine “sakınmak” anlamını yüklemek daha doğru olabilir.¹⁴⁵

Kur’an-ı Kerim’de en çok vurgulanan kavramlardan biri takvadır. Takva ve “ittikâ”, “takî”, “etkâ”, “müttakî” gibi diğer türev ve fiil şekilleri iki yüz elli sekiz defa geçmektedir.¹⁴⁶ Nitekim bu rakam Kur’an’da takvanın önemini arz etmektedir. Kur’an, imandan sonra en fazla takva kavramına dikkat çekmiştir. Ancak ayetlerde işaret edilen takva kavramı ferde olduğu kadar değil, topluma da hitap etmektedir. Kur’an’daki takva hayatın içinde kendini gösterir, söz ve davranışlarla ortaya konur. Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın her şeyi takva üzerine inşa ettiğini bildirmektedir. Çünkü takvanın olduğu yerde şirk, küfür, kötülük ve bozgunculuk olmaz. *“Binasını takva (Allah’a karşı gelmekten sakınmak) ve o’nun rızasını kazanmak temeli üzerine kuran kimse mi daha hayırdır, yoksa binasını çökmeye yüz tutmuş bir yarın kenarına kurup, onunla birlikte kendisi de cehennem ateşine yuvarlana kimse mi? Allah, zalim topluluğunu doğru yola erdiremez.”*¹⁴⁷

Sünnette takva, bütün hayırların toplayıcısı ve bütün kötülüklerin de uzaklaştırıcısıdır. Ebu Zer (r.a)’ın naklettiği hadis-i şerifte Peygamber (a.s.)’in huzuruna gelip: *“Ey Allah’ın resulü, bana tavsiyede bulun”* demiş, peygamber (a.s.)’de şu ifadelerle tavsiye etmiştir: *“Allah’a karşı takvalı olmanı tavsiye ederim. Zira takva her işin başıdır.”*

148

Tasavvuf âlimlerinin takvâ kavramına ilişkin anlayışı, İbni Ata takvayı şöyle anlatır. “Takvanın hem zahiri ve hem de batını yönleri vardır. Zahiri, çözülen hudutla ve sınırla

¹⁴⁵ Mısıri, *Lisanü’l-Arab*, 402; el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, 881; Seyyid Şerîf el-Cürcânî- Muhammed b. Sıddîk el-Minşâvî, *Mu’cemü’t-Ta’rifat* (Kahire: Darü’l-Fazile, 2004), 58.

¹⁴⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, 848-851.

¹⁴⁷ Tevbe, 9/109.

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Şuayb Arnaut- Adil mürşit (Bayrut: Müessesetü’r-Risale, 1416/1995), 18/198 (No. 11774).

korumak, batını ise niyet ve ihlastır.”¹⁴⁹ Takvayı bir yönelim şeklinde gören Hâris el-Muhasibî şöyle der; “Allah’a itaat etmenin esasında verâ, verânın esasında takva, takvanın esasında ise nefsi dünyevi arzularından arındırmak vardır, bütün bunlar havf ve recâ esasına dayanır. Havf ve recâ korkmak ve ümit var olmaktır. Nefsi, dünyevi arzularından sakındırmak ise, yüce Allah’ın kullarına kalp ve davranışlarıyla amel etme yükümlülüğü getirdiği şeyleri yerine getirmektir”¹⁵⁰ Bu izaha bakılırsa takvanın tezahürü, nefsin bütün kötülükleri ve çirkin şeyleri terk etmesine, dünyevi arzulardan temizlemesine ve Allah’tan başka hiçbir şeye yer vermemeye bağlıdır. Ayrıca Haris el-Muhasibi takvayı, “Allah’tan gelen bir nurla Allah’a itaat etmek ve günahları terk etmendir.”¹⁵¹ şeklinde de dile getirmiştir.

Mevlânâ Hâlid, takvayı şöyle anlatır; “Takva bütün güzel niteliklerin temelidir ve her iki hayatta da mutluluk ve başarıya giden yoldur. Bu yüzden insanın hayatının her alanına yansıtmasını gerektirir. Mevlânâ Hâlid, salih bir şahsiyet, sağlıklı bir toplum inşa etmenin yolunun takva sahibi insanlar yetiştirmekte görür. Dolayısıyla Mevlânâ Hâlid, nasihat ve tavsiyelerinde tebasına müridlerine ve hatta devlet adamlarına nasihatlarında takva sahibi olmalarını öğütlenmiştir. Mahmud Sahib’e gönderdiği bir mektubunda; “sana takva ve taat üzere bulunmanı tavsiye ederim.”¹⁵² demiştir. Mevlânâ Halid’in ziyaretine gelen Bağdat valisi Said Paşa onun heybetini görünce ondan dua istemiştir ve Mevlânâ Hâlid ona dua ederek nasihatlerde bulunmuştur. “Kıyamette herkes kendi nefsinden mesuldür. Ancak sen ise kendinden ve emrinizde bulunan insanların ve hükmün altından yaşayan mahlûkatın hepsinden sorumlusun. Yüce Allah’tan çok korkun çünkü hakikaten önünüzde öyle şiddetli bir gün vardır ki, o günün dehşetinden dolayı emziren anneler bebeğini unuturlar. Hâmile olan kadınlar, o günün şiddetinden dolayı bebeklerini düşürürler. İnsanlar hepsi sarhoş gibi görünür. Onlar sarhoş değiller, lakin yüce Allah’ın azâbı çok şiddetlidir.”¹⁵³

Görüldüğü üzere takva kavramı hem Kur’an-ı Kerimde hem hadislerde ve hem de mutasavvıf âlimlerin tanımlarında her şeyin temelini itaat ve takvaya dayandığına işaret etmektedir. Bu yüzden İslami bir toplumun inşasında, fertlerin eğitim ve terbiyesinde

¹⁴⁹ Ebü’l-Kâsım AbdülKerim b. Huvzân el-Kuşeyri, *Er-Risaletü’l-Kuşeyriyye*, ed. Halil Mansur (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 159.

¹⁵⁰ Abdulkadir Ahmed Ata, *er-Riaye li-Hukukillah* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 36.

¹⁵¹ Abdulkadir Ahmed Ata, *er-Riaye li-Hukukillah* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 36.

¹⁵² Sahib, *Mektûbâtu Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü’l-vâcid*, 142.

¹⁵³ İbrahim Fasîh Haydarî, *el-Mecdü’l-Talid fi Menakibi Hazreti Mevlânâ Hâlid* (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2014), 58.

Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edilmesi yani takva üzere yaşama bilinci ve şuuru kazandırılması büyük önem arz etmektedir. Mevlânâ Hâlid, toplumsal ıslahı gerçekleştirme faaliyetlerinde takva kavramının ve takva sahibi insanlar yetiştirmenin ehemmiyetine dikkat çekmiş, eserlerinde ve özellikle halife ve mürîdlerine yazdığı mektuplarında takva kavramını sık sık zikretmiştir.

2.2.3. Sünnete İttiba

Kur'an'ı Kerim'den sonra Müslümanların toplumsal hayatına yön veren ve hayati ilişkilerini düzenleyen temel kaynak Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetidir. Sünnet, İslami hükümlere delil olarak kabul edilen Peygamber (s.a.s.)'in söz, fiil ve onaylar şeklinde nakledilen şeylerdir.¹⁵⁴

Sözlükte, sünnet kelimesi yol, yaşam tarz, sîret, davranış, metot ve tavır gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁵ Terim olarak ise Peygamber (s.a.s.)'in izlenen yol, yöntem, örnek alanına uygulama, anlamlara gelmektedir.¹⁵⁶

Kur'an'ı Kerim, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetine ilişkin özel bir kelime kullanılmamaktadır. Ancak Kur'an'ın ayetlerini dikkatli bir şekilde incelediğinde, Hz. Peygamber'e ve onun sünnetine çok büyük önem gösterdiğini ve onları müstesna bir yere oturttuğunu görülmektedir. Ona itaat etmenin Allah'a itaat etmek olduğuna dikkate çekilmiştir. Zira İslam dininin esasını oluşturan Kur'an'ı Kerim bu gerçeği şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir şekilde beyan buyurmuş ve müminlere Allah Resulüne dini yaşama örneğine uymalarını emretmiştir. Hz. Peygamber'e itaat edilmesi ve onun sünnetine ittiba edilmesini emreden ayetlerden bir örnek: “kim *peygambere itaat ederse, Allaha itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse (bilsin ki) biz seni onlara elçi olarak göndermedik.*”¹⁵⁷

Sünnet kavramı hadislerde geniş bir şekilde zikredilmektedir. Hadisler genel olarak Müslümanları sünnete uymaya teşvik eder ve sünnete uyanlara cenneti müjdeler. Sünnetten sapanları da cehennem azabından şiddetle uyarmaktadır. Nitekim “*Kaçınanlar hariç*

¹⁵⁴ Muhammed Lokman es-Selefi, *Mekânetü's-sünne fi teşriil İslami* (Riyad: daru dâ'î lin-neşr, 1999), 23.

¹⁵⁵ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 125; el-İsfahânî- Dâvûdi, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 429; Ebü's-Saâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr- Ali Bin Hasan Bin Ali Bin Abdülhamid el-Halebi el-Eseri, *en-Nihaye Fi Garibi'l-Hadis Ve'l-Eser* (Riyad: Dar İbnül Cevzi, 2000), 448.

¹⁵⁶ Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabîyyeti'l-Muasıra*, 1122.

¹⁵⁷ en-Nisâ 4/80.

ümmetimin hepsi cennete girecektir. Ya Resulullah, kim cennete girmekten kaçınır ki denildi. Bana uyan cennete girer; uymayıp, isyan eden cennete girmekten kaçınmış demektir.”¹⁵⁸

Mutasavvıflar gerek nazari gerekse ameli açıdan Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sünnetine çok büyük önem atfetmişlerdir. Ayrıca hayatın her aşamalarında sünnete bağlı kalınması gerektiğini sık sık dile getirmişlerdir.

Ebû Süleyman ed-Darânî (ö.215/830): “Çoğu zamanları sûfilerin güzel sohbetleri ve hikmetleri kalbime girerler, fakat Kur’an ve sünnetten iki adil şahit bunu doğru olduğuna dair şahitlik etmedikçe onları kolayca kabul etmeyeceğim.”¹⁵⁹

Zunnûn el-Mısri (ö.245/870); “Hak Allah’a âşık olmanın ve onu sevmenin belirtileri, Allah’ın peygamber (s.a.s.)’in davranışlarına, güzel ahlakına, fiillerine, buyruklarına ve sünnetlerine sıkı sıkı sarılmaktır.”¹⁶⁰ Zunnûn, başka bir sözünde insanların ahlakını bozan altı şeyden birisini şu şekilde ifade eder: “dünyevi arzularına kapılmak ve Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sünnetine sırt çevirmek ve onu ihmal etmektir.”¹⁶¹

Mevlânâ Hâlid’de diğer mutasavvıf âlimler gibi Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sünnetini toplumsal hayatının bütün alanlarına yansıtmaya gayret etmiştir. Mevlânâ Halid, İslami bir toplum inşasında, sağlıklı bir toplumsal hayatın sağlamasında, köklü toplumsal ıslahında, insani değerlerin yeniden canlandırılmasının yanı sıra toplumda ortaya çıkan her türlü kötülükleri kaldırmada, toplumlarda fitne ve fesada neden olan bidatlarının engellemesine yönelik, Peygamber’in sünnetine tabi olma ve bağlı kalmayı en önemli bir esas olarak görmüştür. Dolayısıyla Mevlânâ Halid, eğitim alanında ve tasavvuf irşat faaliyetlerinde ısrarla durmuş olduğu noktalarından biri Hz. Peygamberin sünnetidir. Bu hususta öğrencilerini ve müridlerini sünnete bağlılığı sık sık tavsiye etmiştir. Eserlerinde bu hususa çok büyük bir önem vermiştir. Özellikle halifelerine yazmış olduğu mektupların çoğunda, Hz. Peygamberin sünnetine bağlı kalmalarını sık sık dile getirmiştir. Mevlânâ Halid, Şam’dan Diyarbakır’daki muhibbilerine cevap olarak göndermiş olduğu elli dokuzuncu mektubunda; “Sizi sünnet-i seniye’ye şiddetle temessük etmenizi, çirkin bidatlerden yüz

¹⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Beyrut: Darü İbni Kesir, 1423), 7280.

¹⁵⁹ Ebû’l-Kâsım AbdülKerim El- Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, ed. Abdülhalim Mahmud- Mahmûd b. eş-Şerî (Kahire: Metâbiu Müesseseti Dâri’s-Şuab, 1989), 67.

¹⁶⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyrî’ye*, 45.

¹⁶¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyrî’ye*, 193.

çevirip kaçmanızı, İslam'ın yardı göndermesine, din düşmanlarının, kötuleyicilerin ve dinde dönenlerin mağlup ve rezil olmaları için dua etmenizi tavsiye ederim.”¹⁶²

Mevlânâ Hâlid'in, toplumdaki kötülöklere karşı gelmek ve ıslahı gerçekleştirmek amacıyla Hz. Peygamber (s.a.s)'in sünnetini bir kale gibi görmüştür. Dolayısıyla Mevlânâ Halid her fırsatta, halife, mürid ve Muhibbilerini sünnete ittiba ve temessük etmelerini tavsiye etmiştir. Çünkü o, dini ve dünyevi, bireysel ve toplumsal hayatın her alanında en güzel ve doğru modeli oluşturmada Peygamber'in sünnetine tabi olmak en etkili faktörlerden biri olarak görmektedir.¹⁶³

2.2.4. Nefs Terbiyesi

Mevlânâ Hâlid'in toplumsal ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki çok önemli konulardan birisi de nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesidir. Sözlük anlam itibarıyla, zekâ kökünden türeyen tezkiye kavramı, temizlemek, salih olmak arıtmak, temize çıkarmak, arındırmak arttırmak, fitri olana dönmek temiz davranışlar ortaya koymak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶⁴ Terim olarak tezkiye insanın manevi kirlilerden arınmasını ve temizlemesini ifade etmektedir.¹⁶⁵ Sözlükte tasfiye ise “duru ve temiz olmak” anlamındaki safv kökünden türeyen tasfiye “süzme, arıtmak, saf ve temiz hale getirmek” demektir. Terim olarak tezkiye insanın manevi kirlilerden arınmasını ve temizlemesini ifade etmektedir.¹⁶⁶

Kur'an tezkiye konusuna sıklıkla vurguda bulunmuştur. Tezkiyeyle ilgili kavramlardan biri tasfiyedir. Kur'an'da da tasfiye kavramı, tathir/temizlemek ve tezkiye/arındırmak kelimeleriyle ifade edilmektedir. Kur'an insanın arınmasını ve temizlemesini ifade etmek üzere çoğunlukla tezkiye ve bunun türevlerini kullanmıştır. Tezkiye kavramı ve türevleri ile birlikte Kur'an'ı Kerimde elliden fazla kez geçmektedir. Nitekim Kur'an'ın en büyük amacı, insanlığı en doğru olana iletmektir; “*kuşkusuz bu Kur'an*

¹⁶² Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 198-202.

¹⁶³ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Câliyetü'l-Ekdâr Ve's-Seyfû'l-Bettâr* (İsatanbul: Hkikat Kitabevi, 2018), 17-18; Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 341.

¹⁶⁴ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 358-359; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, ed. Safvân Adnân Dâvûdi (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2004), 180-181.

¹⁶⁵ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 462; Cürcânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 54; Süleyman Uludağ, “*Tasfiye*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/127.

¹⁶⁶ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 462; Cürcânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 54; Süleyman Uludağ, “*Tasfiye*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/127.

en doğru olana iletir."¹⁶⁷ En doğru olana gelince, öncelikle insanların nefslerini şirk, küfür, cehalet, kötü hisler, yanlış inançlar ve fena huylardan temizlemektir. Ayeti kerimede; *"Nitekim içinizde sizden bir resul gönderdik, size ayetlerimizi okuyor, sizi tezkiye ediyor"*¹⁶⁸

Hadislerde ise; nefsi tezkiye ve kalbi tesviye kavramı, bu hususun büyük bir önem taşıdığı ve yapılması zor olduğundan dolayı en büyük cihat olarak ifade edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuşlardır. *"(Hakikatte) mücahit, nefisine karşı cihat eden kimsedir."*¹⁶⁹

Tasavvufta nefsin arınması genellikle çok zor bir mücahede ağır bir terbiye etmekle yapılabilir. Nefis, dünyevi arzulardan kökünden temizlenmesi belki mümkün olmaya bilir, ancak kontrol etmek için tam bir disiplin altına alınması mümkündür.¹⁷⁰ Bunun niçin nefsin istek ve arzuların peşine düşmemek, ondan kaynaklanabilecek zarar ve tehlikelere karşı duyarlı olmak ve nefsin heva ve heveslerine karşı temkinli olmak gerekir. İbrahim b. Ethem (ö. 161/778), "kişi bu altı aşamayı kat etmeden salih kulların arasına girmesi mümkün değildir. Nimetin kapısını kapatmalı, şiddetin kapısını çalmalıdır. Böbürlenme kapısını kapatıp alçakgönüllü kapısını açmalıdır. Tembellik kapısını kapatıp gayret kapısını açmalıdır. Geceleri Uykuya dalma kapısını kapatıp ibadet etmek için uykudan kalkma kapısını açmalıdır. Dünyevi arzuların kapısını kapatıp mahviyet kapısını açmalıdır. Tûl-i emel kapısını kapatıp ölüme hazırlanma kapısını açmalıdır."¹⁷¹

Mevlânâ Hâlid de nefis tezkiyesine ve kalbin tasfiyesine çok büyük önem göstermektedir. Mevlânâ Hâlid'in, nefis tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi bireysel ve toplumsal bir ıslah çalışma faaliyetin başlangıcıdır. Öncelikle başta şirk olmak üzere onu küfür, cehalet, kötü hisler, yanlış itikatlar ve kötü ahlak ve davranışlardan temizlemesi ve tasfiye etmesi gerekmektedir. Çünkü İslam şahsiyetini oluşturan güzel ahlakı ve davranışları tahsil edilmesinde, ilk önce atılması gereken adımlardan biri, nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesidir, bu

¹⁶⁷ el-İsrâ 17/ 9.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/151.

¹⁶⁹ Ebi İsa Muhammed Bin İsa Bin Sure et-Tirmîzî, *Sünen-i Tirmîzî*, nşr. Darü't- Tasil (Kahire: Darü't-Tasil, 1435/2014), "Fezail-i Cihad", 2 (No. 1717).

¹⁷⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2012), 274.

¹⁷¹ Kuşeyrî, *Er-Risalet'i-Kuşeyrî'ye*, 134.

tezkiye ve tasfiye insanın akıbetinin musibet veya saadet olarak gerçekleştirmesinde en belirleyici faktördür.¹⁷²

Mevlânâ Hâlid'in asıl amacı nefis tezkiyesi ve kalbin tasfiyesiyle mürîdleri mükemmelliğe ulaştırmaktır. Kemâlât şehvânî arzulardan kaçınmak, kalbi ıslah etmek ve ahlakı güzelleştirmekle gerçekleşir. Bunun için de öncelikli olarak gereklilik arz eden kişinin temiz ve sağlam bir inanca sahip olmasıdır. Temiz ve sağlam bir inancın temel şartı da kişinin nefsinin küfür, şirk gibi duygu ve düşüncelerden arındırmasıdır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Mevlânâ Halid'in toplumsal ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki, öncelik verdiği en önemli hususlardan biri insanların akidesini düzeltmektir.

Mevlânâ Halid, her fırsatta halife ve müntesiplerine nefsi tezkiye, kalbi tasfiye ve ıslah hususunda tavsiyede bulunduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi Mevlânâ Halid Bağdat'taki halifesine şeyh Muhammed Cedi'de gönderdiği yetmiş beşinci mektubunda birkaç konuyla ilgili tavsiyede bulunmuştur. Bir mektubunda şöyle der; “Genel olarak sevdiklerimizin tamamına ve özellikle sana sünnet-i seniye'ye tabi olmayı, nefsin arzu ve heveslerini terk etmeyi, yaratılışını geniş tutmayı, tarîkat kardeşlerinin hatalarını görmeden gelip ve onları affetmeyi, bu geçici dünya hayatının zahiri süslerinden gönülden çıkartmayı, bu dünyayı hiçe saymayı ve terk etmeyi, bütün gayretini Allah'a (cc) baş eğmek ve ibadetle harcamayı, ahde vefa göstermeyi, elinde bulunan azı da olsa kanaat etmeyi, görüleni elde etmek için çok çalışmayı tavsiye ediyorum.”¹⁷³

Nefs terbiyesi ile fertlerin ıslahını gözeten Bağdâdî, fert fert eğitilmiş bireyler ile toplumun ıslahının gerçekleşeceğine, fertten aileye, aileden cemiyete dalga dalga yayılan bir ıslah hareketini amaçladığı düşüncesindeyiz.

2.2.5. Zikir

Mevlânâ Hâlid'in ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki hususlardan biri de zikirdir. Sözlük anlamı itibariyle zikir, anmak, hatırlamak bir şeyi unutmamak, zihninde tutmak, telaffuz etmek, anlatmak, korumak, ezberlemek, muhafaza etmek, ders edinmek, çokça okuyarak bir şeyin ezberlemesini kolaylaştırmak, bir şeye yönelerek onu ezberlemek,

¹⁷² Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü'l-vâcid*, 165.

¹⁷³ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 238.

okumak, anlamak, güzel bir şekilde övmek veya eleştirmek, ayıplamak, söylemek,¹⁷⁴ unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, anma, hatırlatma ve bilginiz şeyleri sürekli akılda tutmak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁵ Terim olarak zikir, Allah'ı anmak ve hatırdan çıkarmamak süretiyle gaflet ve nisyandan kurtuluş demektir. Zikir, dil ya da kalp veya her ikisiyle beraber meydana gelir.¹⁷⁶

, Allah Kur'an'ı bir bütün olarak bir zikir olarak tanıtmaktadır. Ayette “şüphesiz o zikri (Kur'an-ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.”¹⁷⁷ Zikrin sözlük ile Kur'an'ı manası arasında genel itibariyle bir uyum vardır. Ancak Kur'an, bu anlamın sahasını oldukça genişletmiş ve ona has anlamlar eklemiştir. Zikir, unutmamak, unutmamak üzere akılda tutmak gibi sözlük anlamlarını ifade ederken, Kur'an'da Allah'ı, O'nun buyruklarını, yasaklarını, mesaj ve tembihlerini unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı tabir etmektedir. Aslında Genel olarak bakarsak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a “ez-Zikir” olarak ifade etmesi, vahyin, ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı hatırlatıcı hususları ihtiva içermektedir.¹⁷⁸ Nitekim *Bu Kur'an bütün insanlığa sadece bir öğüt, bir hatırlatmadır.*¹⁷⁹

Zikir kavramı Kur'an'ı Kerim'de geniş bir şekilde kullanıldığı anlamıyla hadislerde de aynı manada kullanılmaktadır. Kur'an'ı Kerim'de kullanıma benzer bir şekilde peygamberin hadislerde de “hatırlamak, anmak vaaz vermek, nasihat etmek, Kur'an okumak, öğüt, rivayet etmek, namaz, anlamlarına gelir. Hadislerde Allah'ı zikretmek, hatırlamak, isyan, nisyan ve gaflet halinde olmamaktır. Kur'an'da Allah'a zikir etmenin önemini ve zikirin faziletini vurguladığı gibi, hadislerde de zikrin önemine ve eh-i zikrin faziletlerine işaret edilmiştir. Hadislerde genellikle Allah'ı zikir maksadıyla söylenmesi tavsiye edilen tesbih, hamd özlü dualara geniş yer verilmektedir. Aynı zamanda Allah'ın varlığı, kudreti ve azameti üzerine yapılan her türlü tefekkürün de zikir olduğu bahsedilmektedir.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 308.

¹⁷⁵ Abdülhamid Hindavi, *Kitabü'l-Ayn* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 73.

¹⁷⁶ el-İsfahânî - Dâvûdi, *Müfredâtü'l-fâzî'l-Kur'an*, 328.

¹⁷⁷ Hicr, 15/9.

¹⁷⁸ Ebu Abdullah El-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegâni, *el Vücu' ve'n Nezair li Elfazi Kitabı'llahil Aziz*, ed. Arabi Abdülhamid Ali (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 2010), 218-220.

¹⁷⁹ Sâd 38/87.

¹⁸⁰ Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî, *et-Ta'aruf*, çev. Süleyman Uludağ (İsatanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 307.

Tasavvufta zikir, sonsuz sevgi veya korku ile gaflet âleminde çıkmak ve Allah'ın müşahede âlemine yükselmek, kalbin sürekli olarak Allah'ın huzurunda bulunması sebebiyle unutmaktan kurtulması anlamlarına gelmektedir. Mutasavvıflar zikri yalnızca sadece dille söylemeyi yeterli olarak görmezler. Onlar zikir yapma hususunda kendilerini belli sayılarla ya da belli kalıplarla sınırlandırmazlar. Mutasavvıflara göre zikir, kalbin hiçbir zaman Allah'tan gafil olmamasıdır. Zikir, Allah'ın ilmine ve iradesine tamamen teslim olmak ve bu şekil teslimiyeti günlük hayatın her anlarına yansımalıdır.¹⁸¹ Kuşeyrî (ö.465/1072), zikir, Allah'a ulaşmanın en kısa yolu, hatta O'na ulaşmanın tek yolu olarak da görmektedir.¹⁸² Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö.283/896), gaflet dünyasına düşmek, Allah'ı unutmak, O'nu anmamak kadar daha büyük bir günah bilmediğini ifade etmektedir.¹⁸³ Zünnûn-ı Mısırî (ö.245/859), insan, Allah'ı anarak yaşadığı sürece, her türlü kötülüklerden sakınır. Sürekli Allah'ın teslimiyeti içindedir, Allah'tan başka her şeyi kalbinden atar.¹⁸⁴

Mevlânâ Hâlid'in müridlerin eğitiminde zikre çok büyük önem verdiği görülmektedir. Çünkü zikir, kulun Allah'a bağlamasına vesile olan en önemli ibadetlerdendir. Nefsi ıslah etmek içinde yapılan riyazetinin mühim düsturudur. Mevlânâ Hâlid, müridlerini kalp gafletinden uyandırıp Allah'a bağlayarak sonsuz huzura ulaştırmaktır. Bunu yapmanın ilk ve en kolay yollu da müridlerini sürekli Allah'ı zikir etmekle meşgul etmesidir. Zira zikir, kalbi Allah'a bağlamanın en kısa ve en kolay yoldur.¹⁸⁵

Mevlânâ Hâlid'in ıslah anlayışında ve mürid yetiştirme metodunda zikir, kayda değer bir yere sahiptir. Zikrin zaman ve mekânı olmadığı bir gerçektir. Günlük hayatın her anını zikirle meşgul etmek gerekmektedir. Ancak bu rastgele, disiplinsiz bir ibadet de değildir. Mevlânâ Hâlid, bu ibadetin disiplinini uygulama hususunda ciddi bir şekilde davranmıştır. Mürid, zikre başlamadan önce abdestli olmalı, zahiri temizlik esaslarına dikkat etmesi, kıbleye dönmesi, duruş ve oturuş şekline riayet etmesi gibi bazı adaplarına uymalıdır. Bu belli başlı adapları çerçevesinde Allah'la her an beraber olmayı tavsiyede bulunmuştur: “zikir

¹⁸¹ Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, ed. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1996), 825; Abdürrezzak Kâşânî, *Mu'cemü İstılâhâtü's-Sûfiyye*, ed. Abdulâl Şahin (Kahire: Dâru'l-Menar, 1992), 277-278.

¹⁸² Kuşeyrî, *er-Risâlet 'i-Kuşeyrî'ye*, 382.

¹⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâlet 'i-Kuşeyrî'ye*, 387.

¹⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâlet 'i-Kuşeyrî'ye*, 383.

¹⁸⁵ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 151-152.

yapan kişi namazdaki teveruk oturusunun aksine oturacaktır. Abdestli olmalı ve yüzü kibleye dönerek şeklinde sağ ayağını sol ayağının altından çıkarıp sağ kalçasının üzerine dayanarak oturacaktır.”¹⁸⁶ Müridler için zikrin adapları olarak belirlediği bu eğitim yöntemindeki amaç, murâkabe hakikatine ulaşmak, nefsi tezkiyesi ve kalbin ıslahı etmek olduğu söyleyebiliriz.

Mevlânâ Hâlide göre zikrin amacı, beden mülkünün hâkimi konumunda bulunan kalbi yüce Allah zikri ile ihya edip hakkı batıldan ayıracak bir nura kavuşturmadır. Bu bağlamda bedenin diğer bütün uzuvları hakka ve hayra yönlendirip kuşatmayı amaçlamıştır. Çünkü zikir ile ihya olan kalp, iradesi altında olan bedenin diğer bütün uzuvlara doğru talimatlar verir. Neticede Allah’ın razı olacağı bir kulluk durumuna ulaşır. Zira insan ve cin şeytanlarının hile, vesvese ve kötülüklerde kurumanın en düzgün yolu sürekli zikir halinde olmaktır. Kişiyi sürekli kötülöklere yönelten, kalbin içindeki, bulunan bu vesveselerdir. Mevlânâ Halid, bu vesveseleri kalpte kovalamak, gafletten uyanmak için zikir en etkili bir unsur olarak gördüğünü söyleyebiliriz.¹⁸⁷

2.2.6. Murâkabe

Mevlânâ Halid’in toplumsal ıslah çalışmalarının yol haritasındaki, önemli olan hususlardan birisi de murâkabedir. Sözlük anlamı itibarıyla Murâkabe; “gözlemek, gözaltında tutmak, denetlemek, kontrol etmek” gibi manalara gelmektedir.¹⁸⁸ Tasavvuf literatüründe ise Allah’ın insanı her an gördüğü ve her haline vakıf olduğu şuurunda olmasıdır.¹⁸⁹

Kur’an’ı Kerimde murâkabe kavramı, türevleriyle birlikte on dört yerde geçmektedir.¹⁹⁰ Kur’an’ı Kerim’deki murakabeden bahseden ayetler incelediğinde, Allah’ın kullarını her an gözetdiği, gördüğü ve onların bütün yaptıklarına ve davranışlarına haberdar olduğu anlamındadır.¹⁹¹ Ayetlerin bazıları şunlardır; “şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir.”¹⁹² Diğer ayetinde ise; “Allah her şeyi gözetler.”¹⁹³ Kur’an’da Allah’ın

¹⁸⁶ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü’l-vâcid*, 149.

¹⁸⁷ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü’l-vâcid*, 151-154.

¹⁸⁸ Mısri, *Lisanü’l-Arab*, 424-425.

¹⁸⁹ Cürânî- el-Minsâvî, *Mu’cemü’t-Ta’rifat*, 176; Uludağ, “*Tasfiye*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40/377.

¹⁹⁰ Mucem

¹⁹¹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 2010), 571.

¹⁹² en-Nisâ 4/1.

¹⁹³ el-Ahzâb 33/52.

gözetmesine dikkat çekilmesinin sebebi, müminin her zaman Allah'ın gözetiminde olduğu şuurunu kazandırmaktır. Zira mümine murâkabesinden amaç, Allah'ın kendisini her zaman gözettiği şuuruyla kendisini her zaman kontrol etmesidir.¹⁹⁴

Hız. Peygamber çeşitli hadislerinde Allah kullarını görüp gözetmekte olduğunu vurgulamıştır. Hadislerden anlaşıldığı veçhile, kul sürekli kendisini gözetleyen Allah'ın varlığını düşünmeli, hayatını bu bilinçle yaşamayı sürdürmelidir. Bu hadisler arasında yer alan Cibril (a.s), hadisi olarak meşhur olan hadisidir: bu hadisi şerifte Cebrail'in (a.s.), peygamber (s.a.s.)'e İslam, İman ve ihsanın mahiyetine dair sorular sorduğu, Resulullah'ın da bu sorulara cevap verdiği rivayet edilir. Peygamber(s.a.s.), “*ihsan nedir?*” sorusuna “*Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor.*”¹⁹⁵ Peygamberin verdiği bu cevap murâkabenin özünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla pek çok mutasavvıf âlimleri murâkabeyi bu hadisten hareketle tarif etmektedirler.¹⁹⁶

Mutasavvıflara göre murâkabe, ruhi bir durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. İlk dönemlerden itibaren murâkabeye çok büyük önem göstermişlerdir. Onun, makamlarını en erdemlisi ve en önemlisi olduğu tanımlamıştır. Önemi nedeniyle farklı bilim adamları tarafından ele alınmış ve çeşitli şekillerde tanımlar yapılmıştır. Genel olarak mutasavvıflar murâkabeyi insanın zahiri ve batının ıslah olması için şart olarak görmüşlerdir. Bu mutasavvıflardan; Haris el-Muhasibinin (ö. 243/857), “*ilim korkuyu, zühd ise sonunda huzuru meydana getirir. Marifet de inabe ile sonuçlanır. Kim batnını murâkabe ve ihlas ile ıslah eder ise zahiri; mücadele ve sünnete bağlı olmakla süslenir.*”¹⁹⁷ Abdulkadir Geylani (ö. 561/1166), insan Allah'ın hem kendisinden hem de onun bütün eylem davranışlardan haberdar olduğunu bilmesi gerekir. Sürekli bu bilinciyle yaşamasını ve bütün hareket ve eylemlerini buna göre düzeltilmelidir. Allah'ın murâkabesi altında olduğu şuuruna varmak ta ancak kişinin kendinin muhasebe etmekle gerçekleşir. Bütün zahiri ve batını hallerini

¹⁹⁴ Kübra Zümrüt, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşbendiyye Tarikatı Örneğinde Muhâsebe ve Murâkabe* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 10.

¹⁹⁵ Müslim, “*İman*”, 5.

¹⁹⁶ Kuşeyri, *Er-Risalet'i-Kuşeyri*'ye, 332.

¹⁹⁷ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*, (Beyrut: Dâru Kutübi'lİlmiyye, 1988), 75.

düzeltilmelidir. Çünkü her nefes alışverişinde dahi olsa Allah'ın gözetim altında olduğunu bilmelidir.¹⁹⁸

Mevlânâ Hâlid, murâkabeyle ilgili yazdığı has bir mektubunda maiyet, akrabiyyet ve muhabbet gibi üç çeşit murâkabeye işaret etmiştir;¹⁹⁹ “*biz ona şah damarından daha yakınız.*”²⁰⁰ Bu ayeti Kerimin akrabiyyet murâkabesine delalet gösterdiğini ifade eder. “*Allah onları sever, onlarda Allah'ı sever*”²⁰¹ bu ayette muhabbet murâkabesine işaret olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca kardeşi Mahmud Sahib’e göndermiş olduğu bir mektubunda, “her zaman ve hangi durumda olursan ol kalbi zikir ve kendini tam bir gözetim içinde bulundur.” Otururken, yürürken nerede olursan ol yine bunlardan gafil kalma”²⁰² diyerek nasihatte bulunmuştur.

Mevlânâ Halid, murâkabeyi Nakşi/Halid'i tasavvuf geleneğinin ameli esaslarından biri olarak değerlendirmiştir. Bir anlamda bunun amacı insana sürekli, her yerde ve her durumda Allah'ın gözetimi altında bulunduğu şuuru kazandırmaktır. Çünkü Mevlânâ Halid'in ıslah anlayışında Hakk'ın her daim murakabesinde bulunduğu şuurunda olan insan İslam'ın emir yasaklarına riayet edecek ve hem kendi huzurunu sağlayacak hem de toplumsal huzur sağlamış olacaktır. Onun murakabe şuuru ile insan yetiştirme düşüncesinin altında köklü bir toplumsal ıslah çalışmaları olduğu söylenilebilir. Çünkü insanın iyiliğe yönelmede, kötülüklerden uzak durmada ve amel-i salih işleminde etkili unsur murâkabe duygusudur. Mürîdlerini sürekli olarak Allah'ın gözetiminde bilinçli bir yaşam sürmeleri konusunda eğiten Mevlânâ Halid'in hedeflerinden birinin köklü bir toplumsal ıslah olduğunu söyleyebiliriz.²⁰³

2.2.7. İhlâs

Sözlük anlamı itibarıyla ihlas kavramı, hulûs/halâs kökünden türetilmiştir. İhlas, yani bir şeyi, içine çatışan ve değerini gideren diğer şeylerden temizleyip arındırmak ve saflaştırmak anlamlarına gelmekle beraber samimiyeti ve gönülden bağlılığı ifade

¹⁹⁸ Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih el-Geylânî, *Günyetü't-tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi* (İstanbul: Berekat yayımları, 1998), 473.

¹⁹⁹ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 156.

²⁰⁰ el- Kâf 50/16.

²⁰¹ el- Mâide 5/54.

²⁰² Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 142-143; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 293.

²⁰³ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 156.

etmektir.²⁰⁴ Terim anlamı olarak ihlas kavramı “kulluk, ibadet, hayır ve iyilikleri riya ve gösteriştan arındırarak samimiyetle sadece Allah için yapmak” anlamına gelmektedir. İslami literatürde, ihlas, genel anlamda Allah’a şirk koştıktan, riya ve gösteriştan, sahte ve batıl inançlardan, samimi olmayan eylemlerden, heva ve heveslerinden, kötü duygulardan kalbi arındırmayı, her türlü faaliyete doğru bir niyetle yönelmeyi, her zaman ve her durumda yalnızca Allah’ın rızasına uygun olarak davranmaktır.²⁰⁵

İhlas, aynı zamanda Kur’an’ı Kerimin müstakıl bir sürenin ismi de olan “ihlas” kavramı, otuz bir yerde birçok şekilde ve manalarda kullanılmaktadır.²⁰⁶ “Halis”,²⁰⁷ “muhlâs”,²⁰⁸ “muhlisûn”,²⁰⁹ “muhlasin”,²¹⁰ ed-dinu’l-halis”,²¹¹ muhlisîne lehu’d-din”,²¹² “muhlisane lehu’d-din”,²¹³ ve “ahlesû dînehum”²¹⁴ şeklindeki gibi ifadelerdir. Ayetlerde geçen “ihlâs” kavramının bir bazıları, içerikleri itibariyle bazı müminlerin sıfatı olarak bahsedilmekte ve onları tavsif etmektedir. Bu ayetlerde ise kulluğun şirkte uzak olması ve yalnızca Allah’a tahsis edilmesi anlamında kullanılır. Nitekim ayette: “*Dikkat et, hâlis din yalnız Allah’ındır.*”²¹⁵ Başka bir ayette ise: “*De ki: kuşkusuz ben, kendisine içten bir inanç bağıllık göstererek Allah’a ibadet etmekle yükümlü kıldım.*”²¹⁶ Kur’an’ı Kerim’de, “muhlisane lehu’d-din” ifadesinde ki ihlas kelimesini müfessirler “Allah’a yönelerek O’na kulluk etmek, O’na güvenmek, O’nun dinini kabul etmek samimi saf ve ter temiz bir dindarlık yapmak, doğru dürüst bir akide, kulluğu ve ibadeti sadece Allah’a yapmak ve ona şirk koştırmamak gibi anlamlarda yorumlar.”²¹⁷

Mevlânâ Halid toplumsal ıslaha yönelik yol haritasında dini ve dünyevi eylemlerde büyük önem taşıyan ihlas kavramına büyük önem verdiği görülmektedir. Çünkü ihlas, sosyal

²⁰⁴ Mısri, *Lisanü’l-Arab*, 26-27.

²⁰⁵ Mısri, *Lisanü’l-Arab*, 26-27; el-İsfahânî- Dâvûdi, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, 292.

²⁰⁶ Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfrehes li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 238.

²⁰⁷ en-Nahl, 16/66.

²⁰⁸ Meryem, 19/51.

²⁰⁹ el-Bakara, 2/139.

²¹⁰ es-Sâffât, 37/169; Yusuf, 12/24.

²¹¹ ez-Zümer, 39/3.

²¹² Yûnus, 10/22; el-Ankebût, 29/65; Lokmân, 31/32; el-Mü’min, 40/14, 65; el-Beyyine, 98/5.

²¹³ ez-Zümer, 39/2, 39.

²¹⁴ en-Nisâ, 4/146.

²¹⁵ ez-Zümer, 39/3.

²¹⁶ ez-Zümer, 39/11.

²¹⁷ Ebu’l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, ed. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru ihyâu’t-turâs, 2002), 672-673.

hayattaki ilişkileri düzenleyen, Müslüman kimliğini belirleyen, erdemli bir kişiliği oluşturan en etkili unsurlardan biri olarak ifade edilir.

Hadislerde ise ihlas, dini ve ahlaki bir davranış şekli ve fazilet olarak geçmektedir. “*Din samimiyettir.*”²¹⁸ buyuran Hz. Peygamber (s.a.s), Allah rızası için ihlas ve samimiyetle amel etmenin önemini ve faziletine işaret etmektedir. Bu samimiyetin Allah ve resulüne müslümanların adil ve hakkı gözetken önder ve yöneticilerine ve insanlar arası ilişkilerde gerekli olduğu görülmektedir.

Mutasavvıflar ihlas ile ihsanı eş anlamlı kullanmışlardır. İhlas, müminin kulluğunu özellikle ibadetlerini yalnızca Allah için yapması, başkalarının olumlu olumsuz düşüncelerini dikkate almaması demektir. Mutasavvıflar ihlası ibadetin makbul olmasının şartı ve her türlü amel, taat ve davranışların hak ettiği değeri görmesi için ölçüt olarak kabul ederler. Kuşeyrî (ö.465/1072) ihlası; kulun ibadetinde sadece Allah’ı murakıp olarak görmesi şeklinde değerlendirir. Kul ibadetiyle sadece Allah’ın rızasını kazanmayı arzular, ibadetinde asla başkalarının beğenisini kazanmak, insanların övgüsünü kazanmak gibi şeyleri düşünemez ve amaçlamaz.²¹⁹ Ebu Ali ed-Dekâk (ö. 404/1014) da benzer bir yaklaşımla ihlası, insanların gösteriş ve yaranma duygusundan uzak durmak olarak tarif etmiştir.²²⁰

Mevlânâ Halid göre ise, niyet ve ihlas birbiriyle bağlantılıdır. Ona göre amellerin temeli niyettir. Niyetin temeli de ihlastır. Mevlânâ Halid, bütün amel ve ibadetlerin temeli olan niyetin özünü ihlas olduğunu ifade eder. Zira o, kardeşi Şeyh Mahmûd Sâhib’e gönderdiği bir mektubunda tavsiyelerde bulunur, vasiyetlerinin birinde amel ve ibadette ihlasın önemini ve faziletini şu sözleriyle vurgulamaktadır:

“Bütün gücünü ve gayretini kalbi ve bedeni ibadetlerden sarfet, bunula beraber hiçbir zaman hayırlı bir iş yapmamışım gibi düşün ve kendini hep bir zavallı olarak gör. Şunu da belki ibadetlerin ruhu niyettir. İhlas olmadan dürüst ve doğru bir niyet mümkün olmaz. Senden daha alim ve büyük alim ve arifler ihlas elzemse sana nasıl lazım olmaz.”²²¹

Mevlânâ Hâlid, mürîdleri terbiye ve ıslahında, ihlası dini ve dünyevi hayatın bütün eylemlerinin tam merkezine oturtmaya çalışmıştır. Ona göre ihlas, sadece ibadetlerde değil

²¹⁸ Müslim, "İman", 95.

²¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâlet’i-Kuşeyrî’ye*, 360; Abdülkadir İsa, *Hakaik anı’t-Tasavvuf* (Halep: Daru’l-İrfan, 1993), 252.

²²⁰ İsa, *Hakaik anı’t-Tasavvuf*, 252; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 361.

²²¹ Sahib-, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 143; Müderris, *Yâd-ı Merdân*, 293.

eğitimde alanında ve toplumsal hayat ilişkilerinde de en önemli olan bir faktördür. Aile ve akraba çevresinde, komşuluk ve dostluk ilişkilerinde, iş ve ticaret hayatta, hayatın her kesiminde, insanlara karşı samimi olmak en büyük ahlaki erdemlerden biri olarak görmüştür.²²² Mevlânâ Halid, bu erdemi ulaşmanın en kısa yolu, yapılan her işte Allah rızasını ön planda tutmak, O'nun her zaman insanı gördüğü ve gözettiğini zihinden çıkarmamak ve O'nun huzurunda samimi ve ihlaslı olmaktır.²²³

Mevlânâ Hâlid'in müridlerine ve halifelerine göndermiş olduğu mektuplarının çoğunda başta ibadet olmak üzere günlük hayatta insanlarla olan ilişkilerde samimi olmalarını tavsiye ettiğini görmekteyiz. Mevlâna Halid, Dımışk'a bağlı Tıl köyündeki müridlerine de göndermiş olduğu mektubunda şu tavsiyelerde bulunmuştur. "Kardeşlerim; dünya ve ahiretinizde muhtaç olduğunuzu mevtayı Zülcelal hazretlerine karşı samimi olun."²²⁴ şeklinde ifade etmiştir.

2.2.8. İstikamet ve Sıratı Müstakîm

Sözlük anlamında "doğru, düzgün, dengeli, kararlı, sabit olma gibi anlamlara gelen kavim kökenden türemiş olan istikamet "doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, sadakat, Allah'a itaat, hakkın hâkim kılınması ve dürüstçe yaşama" anlamlarında kullanılmaktadır.²²⁵ Sırat-ı müstakim kelimesi, sözlükte "işlek yol; dosdoğru ve apaçık yol" anlamındaki sırat ile "doğru, düzgün, mutedil ve dengeli" anlamlarına gelen müstakim kelimelerinden oluşur.²²⁶ İstikamet ile sırat-ı müstakim kavramları genelde birbirlerine benzer manalarda kullanılmaktadır. Terim anlamı itibarıyla istikamet kavramı; kişinin bütün yükümlüklerine telaki etmesi, yiyecek, içecek, giyinme ve her türlü dini ve dünyevi meselelerde ölçülü davranması, ibadetlerini yerine getirmek günahlardan kaçınması, dinin rehberliğinde kulluk yolunda ilerlemesi şeklinde tarif edilmiştir.²²⁷

²²² Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü'l-vâcid*, 299.

²²³ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 142; Muhammed B. Abdullah Hani, *el-Behcetü's-Seniyye* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2016), 161.

²²⁴ Muhammed Ali el-Karadâğî, *el-Mektubat Mevlâna Halid* (İstanbul: el-Mektebet El-Haşimi'ye, 2015), 138-140.

²²⁵ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 497-499.

²²⁶ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 340; Cürçânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 483.

²²⁷ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 498; Cürçânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 19.

Râgıb el-İsfahânî (ö.502/1108) istikamet kelimesinin genel olarak düz çizgi gibi doğru yol için kullanıldığını ve bu nedenle hak ve hakikat yoluna sırat-ı müstakîm denildiğini belirtmektedir: “İstikamet, hiçbir eğriliği ve sapması olmayan düz çizge üzerinde yol demektir.”²²⁸ İbn Recep istikameti şöyle açıklar: “istikamet; sıratı müstakim yoluna girmektir kim bu da sağ sola kaymadan uygulanan din’dir. Açık ve gizli olarak taatlerin ve terkedilen niyetlerin tamamını içine almaktadır.”²²⁹ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere istikamet, sırat-ı müstakim manasına geldiği anlaşılmaktadır.

Kur’an ve hadislerde istikamet kavramı; İstikamet kelimesi ve bu kökünden türetilmiş müstakim ismi Kur’an’ı Kerim’in pek çok ayetlerinde geçmektedir. Hadislerde de istikamet kelimesinin yoğun olarak vurgulamaktadır. Hem Kur’an’ı Kerim’de hem de hadislerdeki kullanımından “doğruluk, aşırılıklardan uzaklık, sebat ve kararlılık” anlamlarında geldiği görülür. Ayette; “Şüphesiz *“Rabbimiz Allah’tır”* deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: *“korkmayın, üzülmeğin size (dünyada iken) vadedilmekte olan cennetle sevinin!”*”²³⁰ ve “öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol”²³¹ ayetlerdeki istikamet kavramı tefsir kaynaklarında samimi ve azim bir imanla doğru ve hayır yolunda sabit, dengeli bir yaşam sağlama” şeklinde tefsir edilmiştir.²³² Sahabeler den biri de Hz. Peygamber (s.a.s.)’den başka hiçbir nasihate ihtiyaç duymayacağı bir nasihat vermesinin isteği üzerin, peygamber ona, “*Allah’a iman ettim de, sonra da dosdoğru/istikamet sahibi ol.*”²³³ şeklinde tavsiye etmiştir. Yukarıda zikredilen ayetler ve hadisler Müslümanlara önce Allah ile olan ilişkilerinden daha sonra da diğer insanlarla olan ilişkilerinde dengeli ve istikamet üzere olmayı ve hiçbir zaman haddi aşmamalı, istikametten ayrılmamayı emreder.

Tasavvuf kaynaklarında istikamet, insanın bütün yükümlüklerine özen göstermesi, yemek içmek, giyinmek ve her türlü din ve dünyevi meselelerde orta yola uyması, görevlerini

²²⁸ el-İsfahânî- Dâvûdî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 692.

²²⁹ Ebü'l-Ferce Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb El- Hanbeli, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hâdisen min Cevâmi'i'l-kefîm*, ed. Şuayb Amaut- İbrahim Bacis (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999), 510.

²³⁰ Fussilet 41/30.

²³¹ Hûd 11/112.

²³² Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *El-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, ed. Abdullah Bin Abdul Muhsin Et Turki (Beyrut: Müessesetür Risale, 2006), 224.

²³³ Müslim, *İman*, 62.

yerine getirip günahlara yaklaşmaması, dinin ve aklın rehberliğinde ubudiyet yolunda ileriye gitmesi gibi farklı tarifler yapılmıştır.²³⁴ Abdülkerim Kuşeyrî'ye göre "istikamet, her şeyin kendisi ile olgunlaştığı ve mükemmelleştiği ahlâkî ve dini bir derecedir. Her türlü hayrın oluşması ve düzene sokması, istikametın mevcudiyeti ile sağlanabilir. Hayatı istikamet üzere olmayanların çabaları boşa gider."²³⁵ Ebu Ali dekkâk (ö.405/1015) "İstikamet merdivenin üç kademesi vardır. İlki takvim, ikincisi ikamet ve daha üncüsü istikamettir. Nefisleri tezkiye ve eğitmek için takvim, kalpleri tasfiye ve ıslah etmek için de ikame, sırları yaklaştırmak için ve ruhları Allah'a yükseltmek için de istikamettir."²³⁶

İstikamet konusu, Müslümanın bireysel ve toplumsal hayatında şahsiyetini oluşturan önemli ilkelerden biri olması sebebiyle önem arz etmektedir. Mevlânâ Halid'in belirlediği toplumsal ıslah yol haritasında istikamet ve sırat-ı müstakîm önemli yer tutmaktadır. mürîdlerini uyarılarda bulunmuştur. Çünkü istikamet üzere olma ve sırat-ı müstakîm üzere yürümek, salih bir toplum yapısının temel taşıdır.

Halid-i Bağdâdî'ye göre keramet aramaktansa istikameti aramak daha hayırlıdır. Zira istikamet kerametden daha üstün olduğu mürîdlerini tavsiye edip ve istikamet üzere olmalarını ister: "Allah'tan bizi ve sizleri istikamet üzere tutmasını dileriz. İstikamet sebeplerini tahsil etmek için bütün gayretlerinizle çalışınız. Zira istikamet, bin kerametden daha hayırlıdır."²³⁷ der. Çünkü keramet nefsin arzu ettiği bir istektir. Ancak istikamet ise Allah'ın kulundan istediği bir şeydir. Mevlânâ Halid, istikameti, İslam'a aykırı her türlü inançtan ve sünnete uymayan her türlü düşünce ve davranışlarından, bidat ve hurafelerden uzak durarak Kur'an ve sünnet çerçevesinde yaşamak ister. Ayrıca mürîdlerini bütün yükümlülüklerine riayet etmeleri, yemek içmek, giyinmek ve her türlü dini ve dünyevi meselelerde dengeyi korumaları, dini ve toplumsal sorumlulukları yerine getirmek günahlardan ve hoş olmayan davranışlardan uzak durmaları, dinin ve aklın rehberliğine göre kulluk yolunda ilerlemelerini istemektedir.²³⁸

²³⁴ Cürçânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 19.

²³⁵ Kuşeyrî, *er-Risâlet'i-Kuşeyrî'ye*, 356.

²³⁶ Cürçânî- el-Minşâvî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, 20; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 356.

²³⁷ Sahib- Mardin'i, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 299.

²³⁸ Sahib- Mardin'i, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 300.

Mevlânâ Halide göre istikamet üzere olmak kişinin bütün fiillerinin faziletini oluşturan ahlaki bir vasıftır. Zira istikametle iyilik, ıslah ve hayatın düzeni sağlanır, istikameti kaybeden toplumlar ise erdemlerin, hayırları fesat ve kötülöklere dönuşür. Bu nedenle mürîdlerinden istikametten ayrılmamalarını istemiştir. Mevlânâ Halid istikamet dünya ve ahiret saadetini getiren bir yol olduğunu ifade eder; “sizleri istikamet üzere bulunmanızı, dünya hayatının saadetini ve ahirette yüksek mertebelere erişmenizi Cenab-ı Hakk’tan niyaz ediyorum. Şüphesiz Allah istenilen şeyi veren ve ümit edilen şeyi bağışlayandır.”²³⁹

Mevlânâ Halid, iman esaslarını izah ettiğı risalesinde sırat-ı müstakimi, sırat köprüsüne benzetmiş ve bu konuda şu sözleri söylemiştir:

“Sırat köprüsü kıldan daha ince, kılıçtan da daha keskindir. Bu dünyada İslam’a göre yaşamak da böyledir. İslam’ın hükümlerine göre tam olarak bir yaşamaya gayret etmek, sırat köprüsünden geçmek gibidir. Nitekim bu dünyada nefsin isteklerine ve arzularına zorluğuna katlanarak, kıyamette sırat köprüsü üzerinde kolay ve rahat bir şekilde geçeceklerdir kolay ve rahat geçeceklerdir. İslam’a uymayan, nefsin arzularına, hava ve heveslerine peşine düşenler ise sırat köprü üzerinde geçerken çok büyük zorluk ve meşakkatlerle görecektir. Bundan dolayıdır ki, Yüce Allah, İslam’ın gösterdiği doğru yola sırat’ı müstakim olarak isimlendirmiştir. Bu isim benzerliğı, İslam’ın yolunda gidenler, sırat köprüsünü geçmek gibi olduğunu göstermektedir.”²⁴⁰

2.2.9. İbadetlerde Devamlılık

Sözlük anlam itibarıyla ibadet kavramı, “itaat etmek, boyun eğmek, tevazu göstermek, tapmak, ilah edinmek” anlamlara gelmektedir.²⁴¹ Dinî bir Terim olarak ise ibadet kavramı, genellikle ibadet, insanın Allah’a karşı beslediğı saygı ve sevginin neticesi olarak O’nun hoşnutluğuna uygun hareket etme gayretini ve bu şekilde yapılan iradi davranışları ifade eder. Böylece tamamen dini olan görevlerden başka, kişinin Allah’ın rızasına erişmek için yaptığı her eylemde de ibadet olarak değerlendirilir ve mükâfatlandırır. Bu gayeyle birey ve toplumun yararına gerçekleştirilen her faydalı eylem dini ve manevi bir anlam kazanır.²⁴²

Kur’an’ı Kerim’de ibadet, genel anlam olarak, tevhit, iman, itaat, dua, namaz, oruç, zekât, hac, zikir, tesbih, secde, Allah’ı tanımak, hükümlerine baş eğmek, dindar olmak ve

²³⁹ Sahib- Mardin’i, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 303.

²⁴⁰ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Herkese Lâzım Olan İman*, çev. Kemahlı Feyzullah Efendi (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2014), 59.

²⁴¹ Mısri, *Lisanü’l-Arab*, 271; Seyid Muhammed Murtaza el-Zübeydi, *Tacü’l-Arus min Cevahiri’l-Kamus*, ed. Abdülaziz Matar (Kuveyt: Türesi’l-Arabi, 1994), 330.

²⁴² Mustafa Sinanoğlu, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 248.

salih amel işlemek, bütün bunlar ve bu gibi kavramlar, ibadetin anlamına gelmektedir. Aslında bu manalara bakıldığında ibadet, geniş anlamıyla İslam'ın buyruk ve yasaklarını gözetmeyi ve Allah'ın hudutlarını muhafaza etmeyi ibadet olarak ifade eder; *"bunlar; tevbe edenler, ibadet edenler, hamt edenler, oruç tutanlar, rükû ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Müminleri müjdele"*²⁴³ genel olarak ibadet kavramı Kur'an'da geçtiği ayette ifade edildiği şekliyle yer almaktadır. Bu yönüyle tasavvuftaki ubudiyyet makamı anlamına gelmektedir.

Hadislerde müminleri farz olan ibadetler dışında az da olsa nafil ibadetlere devam etmeleri teşvik edilir; zira hadis-i şerifler ibadetlerin devamlılığı vurgulanmıştır *"amellerin Allah Teâlâ'ya en sevimli olanı, az da olsa devamlı yapılanıdır."*²⁴⁴ buyurulmuştur. İbadetlerin yerine getirilmesi neticesinde, Allah katında kişinin dereceleri yükselir, melekler ona istiğfar edilir, annesinden doğduğu günkü gibi günahsız olur, cehennemden kurtulur cennete girer. Kıyamet günü hesabının kolaylaşacak, işlediği küçük günahların affedilecek gibi büyük mükâfatların müjdesini verilmektedir. Örneğin Hz. peygamber (s.a.s.); *"Şüphesiz Allah ve Melekleri ilk safta namaz kılanlara salât ederler"*²⁴⁵

Tasavvufta ibadet, genel bir anlam olarak kişinin Allah'a karşı beslediği saygı ve sevginin neticesi olarak O'nun hoşnutluğuna uygun hareket etmek gayretini ve bu şekilde yapılan iradi eylemleri ifade eder. Böylece tamamen dini olan görevlerde ve sorumluluklardan başka, kişinin Allah'ın hoşnutluğunu erişmek için yaptığı her eylemde de ibadet olarak değerlendirir ve ödüllendirir.²⁴⁶

Mutasavvıflar kulluğun ibadet, ubudiyet ve ubûdet olmak üzere üç şekli var olduğunu beyan etmişler. Kuşeyrî (ö. 465/ 1072)'ye göre, ubudiyet, ibadetten daha mükemmeldir. Ona gör yapılması gereken ilk şey ibadet; sonra, ubudiyet; daha sonra da ubûdettir. İbadet, müminlerin avamı, ubudiyet havâssı, ubûdet ise havassın da havâssı içindir.²⁴⁷ Mutasavvıflar ubudiyeti ibadetten daha üstün sayıldığına göre, ibadetin yapılma gayesinde ubudiyet makamına ulaşmaktır. Bu makama ulaşmanın esası da ibadette devamlılık esastır. Nitekim

²⁴³ et-Tevbe 9/112.

²⁴⁴ Buhârî, "Rikak", 18/No. 6465).

²⁴⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace, *Sünen-i İbn Mace*, nşr. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1336/1918), "İkâmetü's-salât", 51 (No. 997).

²⁴⁶ H. Kâmil Yılmaz, *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar* (İstanbul: Ensar, 2015), 182.

²⁴⁷ Kuşeyrî, *er-Risâlet-i-Kuşeyrî'ye*, 344.

bu makama ulaşan bir kul, şüphesiz heva ve hevesine muhalefet edip arzularını terk eder ve Allah'ın bütün emirlerine teslim olur.²⁴⁸

Mevlânâ Halid'in ıslah anlayışında önemli unsurlardan biri de ibadetlere devamlılıktır.²⁴⁹ Mevlânâ Halid de ibadete ihlas ve devamlılık ubudiyetin bir gereği olarak değerlendirdiğini görülmektedir. Zira Mevlânâ Halid müridlerin terbiye ve ıslahında ibadetlerin ihlası ve devamlılığı üzerinde önemle dırılmıştır. “Kim kırk gün Allah'a ibadette ihlasla davranırsa, onun kalbinden ve dilinden hikmetli sözler çıkar.”²⁵⁰ Mevlânâ Hâlid bu hadis-i şerifle müridlerine ibadetin önemini ve hakikatini anlatmıştır.²⁵¹ Burada ibadetlerde öne sürülen ihlas ve devamlılıkta amaç, sadece farz olan ibadetler ile ilgili değildir. Mümin üzerinde farz olan ibadetler, zaten devamlı yapılması gereken ibadetlerdir. Bunun yanı sıra mürid, hayatının bütün aşamasını sürekli bir ibadet disiplini içinde yaşmalıdır.²⁵²

Mevlânâ Halid'e göre Allah'a ibadet etmenin bir zaman ve mekânı yoktur. İnsan her zaman ve her zeminde ihlasla ve daima Allah'ın rızasına uygun bir yaşam ortaya koymalıdır. Mevlânâ Halid'in yetiştirmek istediği müridleri, Allah'ın emirlerinden uzak yaşamamalı Allah'ın her an kendisini gözettiği şuuruyla ile davranışlarına dikkat etmelidir. Müridlere tavsiye ettiği ibadetlerden kalbi ve bedeni ibadetler; “kalbi ve bedeni ibadetlere tüm kuvvetini sarfet.”²⁵³ demiştir. Nafile nafile ibadetlerden özellikle şunlara riayet edilmesini tavsiye etmiştir: “Devamlı abdestli bulunmak, abdest sünnetlerini, işrak sünnetlerini, istihare sünnetlerini, kuşluk sünnetlerini, evvabin sünnetlerini kılmaktır. Teheccüd namazına, cemaate devam etmek bunun yanında ikindiden sonra rabıta ve zikirle meşgul olmaktır. Bu vakitlerde amel çok mühimdir.”²⁵⁴ Salık bu şekilde nafile ibadetlere devam eder ve ubudiyet şuuru ile yaşarsa kamil bir insan olmaya çalışır.

²⁴⁸ Kuşeyrî, *Er-Risalet 'i-Kuşeyrî'ye*, 345.

²⁴⁹ Sahib, *Mektûbatı Hazret-i Mevlânâ Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 28.

²⁵⁰ Celâleddin b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-Camiü's-Sagır fi Ehadisi'l-Beşiri'n Nezir*, nşr. Muhammed Ali Beydun (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 2/510(No.8361).

²⁵¹ Sahib, *Mektûbatı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü'l-vâcid*, 164.

²⁵² el-Hac Hasan Şükrü - Ali Sözer, *Şemsü's Şumûs der Hakk-ı Mevlânâ Hâlid el-Arûs* (İstanbul: Semerkant, 2013), 87.

²⁵³ Sahib, *Mektûbatı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü'l-vâcid*, 143.

²⁵⁴ Sahib, *Mektûbatı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü'l-vâcid*, 154-155.

Mevlânâ Halid'in burada nafile ibadetlerin özellikle tavsiye edilmesinin nedeni, müridlerinin tamamıyla Allah'ın gözetiminde oldukları ve buna göre hareket etme bilinci kazandırmaktır. Çünkü nafile ibadetler, insanı Allah'a yakınlaştıran ibadetlerdir. Tasavvuf literatüründe “kurb-ı nevafil” olarak ta ifade edilen bu vasıf velilerin sıfatlarından. Eserlerinden çıkarılan sonuca göre takva sahibi olan bütün sûfiler gibi Halid-i Bağdâdî hayatı boyunca duhâ ve teheccüd gibi diğer nafile ibadetleri ihmal etmemiştir.²⁵⁵

Nitekim ibadetlerin devamlılığı insanı yetiştiren, davranışları düzelten hayatın bütün yönleri ıslah eden bir vicdan ve irfan okuludur. Çünkü ibadet kul ile Allah'ı arasında özel bir bağ ve iletişimidir. İbadet, bireysel davranışları düzelten, ahlakı güzelleştiren, insani değerleri koruyan ve toplumu iyiliğe ve doğru yola yönlendiren en önemli unsurlardan biridir. Aksi takdirde ibadetler aksadığında insanın değeri olan ahlak yapısı çöker, bireyler yanlış yollara yönelir toplumun temel yapısı sallanır. Bu ahlaki çöküş sebebiyle nesiller bozulur; hedefsiz, gayesiz, nefis arzularını gerçekleştirmek için çaba ve gayret gösteren bir nesil oluşur ki toplumda en büyük ifsada buna sebep olurlar. Bu ifsadın önüne geçmenin en güzel yolu ise yüce Allah'ın insanlara yapılmasını emrettiği günlük ibadetleri ihlasla devamlı yerine getirmektir.²⁵⁶

2.2.10. Tevâzu

Sözlükte anlam itibariyle tevazu, kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek manasındaki vaz kökünden türemiştir.²⁵⁷ Terim anlamı olarak ise tevazu, “kişinin nefsinin Hakk'ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması” olarak ifade edilir.²⁵⁸

Kur'an ayetlerini incelediğinde, bizzat tevazu kelimesi kullanılmaksızın farklı ifadelerle tevazuya ahlaki bir fazilet olarak yer verildiği görülmektedir. Kur'an, bu hasletin faziletini ortaya koyan ve hayata tatbik edilmesini tavsiye ve teşvik eden farklı ayetlerinde yer verilmektedir. Gerek doğrudan ve gerekse dolaylı olarak tevazu olmaya, haddini bilmeye, kanaatkâr davranmaya ve itidali elden bırakmaya yönelik verilen çeşitli mesajlar, farklı

²⁵⁵ Şükrü- Sözer, *Şemsü's Şumûs der Hakk-ı Mevlânâ Hâlid el-Arûs*, 87.

²⁵⁶ M. Fettah Resuloğlu, *Niçin İbadet Etmeliyiz*, ed. İsmail Kayar (İstanbul: Işık Yayınları, 2010), 128.

²⁵⁷ Mısri, *Lisanü'l-Arab*, 398; Zübeydi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, 343; Halil b. Ahmed b. Amr El-Ferâhîdî, *Kitabü'l-Ayn*, ed. Abdülhamid Hindavi (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 378.

²⁵⁸ Mehmet Canbulat, *Dini kavramlar sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları., 2006), 657.

açılardan tevazuun İslam ahlâkındaki yerini ortaya koymaktadır.²⁵⁹ Nitekim, kişinin anne babasına merhamet ve tevazu bir şekilde yaklaşmasını,²⁶⁰ kendisini fazla abartmaması, övünmemesi ve büyüklük taslamaması,²⁶¹ her şeyin üstesinden gelmeyeceğini unutmamasını,²⁶² sahip olduklarıyla çokça övünüp oyalanmamasını,²⁶³ inanan kardeşlerine karşı mütevazi olmaktan geri durmamasını,²⁶⁴ yürüyüşü de dahil olmak üzere hal ve hareketlerinden vakar ve tevazuu ihmal etmemesini,²⁶⁵ emreden Kur'an ayetleri, tevazunun çok önemli ahlaki bir ödev olduğunu ortaya koymaktadır.

Hadislerde ise tevazu gerek kavram olarak gerekse de anlam olarak birçok hadiste geçmekte ve ahlaki bir fazilet olarak zikredilmektedir. Ayrıca kibir konusundaki hadislerde de büyükmeye karşı tevazunun ahlaki bir ödev olarak sunulduğu görülmektedir. Genel olarak hadislerde, Müslümanlar mütevazi olmaya teşvik ederken, onlara Allah katından terfi, ahirette büyük mükafat ve dünyada pek çok fayda gibi müjdeler vermektedir. Ayrıca tevazu olmadan kibrin kötü sonuçları doğuracağı konusunda da uyarılarda bulunmaktadır. Nitekim *"kim Allah Teâlâ'nın rızası için bir derece tevazu gösterirse, bu sebeple Allah onun bir derece yükseltir. Kimde Allah'a karşı bir derece kibirde bulunursa, Allah da onu bu sebeple bir derece alçaltır; bu böyle devam ede ede nihayet onu esfeli sefiline (aşağıların aşağısına) atar."*²⁶⁶

Sûfiler tevazu kavramına büyük önem önem atfetmektedirler. Tevazuyu diğer faziletlerin arasında en şerefli fazilet olarak değerlendirirler. Zira tevazu hem Allah ve kul arasında erdemli bir ilişki hem de insanların birbirleri arasında güzel bir bağ kuracak önemli bir değer olarak görürler. Bunlardan Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî (ö. 380/990), sûfilerin sözlerin bağlamında işlediği et-T'arruf li-mezhebi ehli-tasavvuf isimli eserinde tevazuyu *"hakkı kabul etmek, insanlara yumuşak davranmak, Allah karşısında kalbin zillet*

²⁵⁹ Mustafa Çağrı, *"Tevazu" TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 583.

²⁶⁰ el-İsra 17/23-25.

²⁶¹ el-İsrâ 17/37-38; Nahl 16/22-23; Nisa 4/36; 154.

²⁶² et-Tekvîr 81/29.

²⁶³ et-Tekâsür 102/1-2.

²⁶⁴ el-Mâide 5/54.

²⁶⁵ el-Furkan 25/63.

²⁶⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace, *sünen, i ibn mece*, nşr Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1339 /1918), "zuhd", 16 (No. 4176)

içerisinde olması ve azlıkla yetinmektir.”²⁶⁷ Cüneyd-i Bağdâdî de (ö. 297/909) şöyle buyurur; *“tevazu, şefkat kanatların halkın üzerine gerekme ve onlara yumuşak davranmaktır.”*²⁶⁸

Mevlânâ Halid de mürîd eğitimi ve ıslahında tevazuya önemle vurgulamıştır. Mürîd, aynı zamanda toplumun bir parçasıdır. Toplumun genel kurallarına uymak gibi bir sorumluluğu da vardır. Mevlânâ Halid’e göre mürîd, toplumdan uzak durup bir kenara çekilip sadece ibadet ile meşgul olan bir kimse olmamalıdır. Toplumsal hayatın içinde, insanlarla yaşadığı hayattan sorumludur.²⁶⁹ Mevlânâ Hâlid’in kapısına gelen herhangi bir insana saygılı davranıp, mütevazi bir şekilde onları karşılayıp ihtiyaçlarını gidermiştir.²⁷⁰

Mevlânâ Hâlid’in mürîd eğitim ve ıslahı, toplum içerisinde “Halk arasında Hak ile olmak” üzeredir. Mevlânâ Hâlid, eğitim ve ıslah metodunda mürîd için anne, baba, komşu, evlat, arkadaş hakkına saygı göstermek ve mütevazi olmaya önem arz etmektedir. Mürîd, güzel koku satılan bir dükkân gibi olmalıdır. Mürîdin üzerindeki güzel kokular etrafına da yayılmalıdır. İnsanlar, mürîdin bu güzelliğinden faydalanmalıdır. Mevlânâ Hâlid, mürîdin kendisini kötü arkadaşlıklarda korunması hususuna da dikkat çekerek, ne olduğu belli olmayan insanlardan uzak durmak tavsiyesinde bulunmuştur.²⁷¹

Mevlânâ Hâlid, mürîd ıslah ve eğitiminde insanî ilişkilerini iyi olması, önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷² Zira İnsanlarla ilişkilerde edep, ahlâk kurallarına uymak önemlidir. Mevlânâ Hâlid, göre ilmi ve tasavvufî eğitimi veren şahsiyeteler iyi muamelede bulunup mütevazi olmaları ve bu görevin kendilerine bir üstünlük veya bir imtiyaz sağladığı vesvesesine kapılmamalı, hiç kimseyi küçük göremeyip, nefsinin hiç kimseden üstün olduğunu düşünmemelidir.²⁷³

Mevlânâ Hâlid’e göre mürîd, öyle bir kişiliğe sahip olmalıdır ki onların gidişleri, yürüyüşleri, davranışları ve insanlara karşı muameleleri son derece güzel olmalıdır. Mağrur ve kibirli değil, sükûnet, vakarlı, yumuşak ve mütevazi bir şekilde davranmalıdır. İnsanlara

²⁶⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Ishâk el-Kelâbâzî- Ahmed Şemseddin, *et-T’arruf li-mezhebi ehli-tasavvuf* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 114.

²⁶⁸ Kuşeyrî, *er-Risâlet’i-Kuşeyrî’ye*, 267.

²⁶⁹ Kavak, *Mevlâna Hâlid’i Nakşbendi ve Halidilik* (İstanbul, 2016), 96.

²⁷⁰ Hânî, *el-Hadâ’îku’l-Verdi’ye fî Hakâ’iki Ecillâ’i’n-Nakşibendiyye* (Erbil: Matbaatü Ârâs, 2002), 315.

²⁷¹ Hânî, *el-Hadâ’îku’l-Verdi’ye fî Hakâ’iki Ecillâ’i’n-Nakşibendiyye*, 336.

²⁷² Sahib, *Mektûbâtu Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü’l-vâcid*, 26.

²⁷³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendi ve Hâlidilik*, 2016, 96.

ve çevreye sıkıntı, eziyet verememelidir. Edebiyle, saygıyla, yumuşak davranmak ve güzel muameleleriyle topluma güven ve huzur vermelidir. Çünkü mürîdin bütün bu şekil davranışlar, onun kişiliğini ve içindeki duygularının göstergesi olacaktır. İnsanlara göstereceği iyi ahlak, güzel muamele ve mütevazî bir şekilde davranmasını toplumda ilerlemesi ve başarılı olması için en önemli etkenlerden biri olacaktır. Ayrıca böyle bir hayat tarzı toplumun tabakalarına yayılması, toplumsal ıslahının gerçekleştirilmesini sağlayacaktır.²⁷⁴

Kanaatimizce, insanın değerini yükseltmesi, şerefini artırması gibi bireysel faydaların yanında tevazu, toplumda kin beslemeyi ve birbirinden uzaklaşmayı önler, saadet, huzur, sevgi, saygı, birlik, beraberlik ve kaynaşmaya vesile olur. Böylece toplumda bir ıslah duygusu ortamını oluşturur. Çünkü insanlar arasında kibir kadar kin doğuran, tevazu kadar da sevgi üreten başka bir şey yoktur. Tevazu ve iyi muamele, bireyler arasında sevgiyi, saygıyı, birliği, beraberliği sağlayan, zarif ve çok önemli konulardan biridir. Bu da toplumun ıslahına açılan bir kapı olacaktır. Mevlânâ Hâlid'in tevazuya ve iyi muamele konusuna önemle vurgu yapma Mevlânâ Halid'in toplumsal ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki önemli hususlardan birisi de insanlara karşı mütevazî olmak ve iyi muamelede bulunmaktır. Kimseye eza ve rahatsızlık vermemektir.²⁷⁵ sının sebebinin bu ola bileceğini söyleyebiliriz.

2.2.11. Dünyevi Arzulardan Uzak Durmak

Mevlânâ Hâlid'in ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki önemli hususlardan biride dünya arzularından uzak durmaktır. Sözlükte dünya kelimesi, “yakın olmak” manasına gelen “dünüv” kökünden türemiş “en yakın” anlamındaki “edna” kelimesinin müennesi olduğu şeklindedir.²⁷⁶ Terim manası itibariyle ahiret, dünya hayatının mukabilidir.²⁷⁷

Kur'an, dünyanın ve dünya hayatının insan için önemini ve değerini reddetmiş olmakla birlikte, gerçek ve sonsuz hayatın bu dünya hayatı olmadığını, bu dünyadan daha hayırlı ve güzel bir dünyanın ölüm ötesi hayatta insanı beklediğini, bu sonsuz saadeti ve

²⁷⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik*, 2016, 499-500.

²⁷⁵ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 142.

²⁷⁶ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Darü'l-Cil, 1991), 303; Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdülkâdir er-Râzi, *Muhtarü's-Sıhah* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1986), 89; İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 172.

²⁷⁷ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 172.

hayatı kazanabilmek için insanın bu dünyanın aldatıcı süslerine ve güzelliklerine aldanmaması gerektiğini vurgulamaktadır; “*Ey insanlar! Şüphesiz Allah’ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın.*”²⁷⁸ Şeklinde Kur’an insanları dünyaya dalıp Ahireti unutmamaları, dünya için Ahiretini feda etmemeleri için uyarmaktadır.

Hadislerde genel olarak ümmetin dünyaya hayatına karşı nasıl davranmaları gerektiği vurgu yapmaktadır. Müminleri dünya hayatını aşırı sevip ona bağlanmamaları konusunda uyarmaktadır. “*Benden sonra size dünya nimetlerinin ve zinetlerinin açılmasından ve onlara gönlünüzü kaptırmanızdan korkuyorum.*”²⁷⁹

Tasavvuf klasiklerinde mutasavvıflar dünya kavramına özel bir başlık açmamışlardır. Eserlerinde, dünya hakkında ve ona bağlı konuları zühd başlık altında ele almışlardır. el-Lüma,²⁸⁰ et-Ta’ruf,²⁸¹ Kütü’l külüb,²⁸² er-Risalet’i-Kuşeyrî’ye,²⁸³ Keşfü’l mahcûb, Avârifü’l maârif ve el-Fütûhatü’l-mekkiyye²⁸⁴ gibi eserlerde geniş yer verilmiştir.

Tasavvufî düşüncede dünya, insanın Allah’tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren her şey olarak tarif edilir.²⁸⁵ Mutasavvıflara göre, dünya, kalbin nurlanmasına ve ruhun saflaşmasına engel teşkil etmektedir.²⁸⁶ Aksi takdirde dünyevi arzularına aldanmamak ve süslerine yüz çevirmek, kişinin sırlarını saf tutmasını ve ferasetini açık olmasını sağlar. Kelebazı, tasavvufun temel kaynaklarından biri olarak sayılan et-Taarruf adlı eserinde; “Kim dünya arzularını terk eder, güzelliklerinden uzak durur ve onlardan yüz çevirirse Alla onun sırrını temiz tutar ve onun kalbini nurlandırır.”²⁸⁷ şeklinde ifade etmiştir. Cüneyd’i Bağdâdînin

²⁷⁸ Fâtır 35/5.

²⁷⁹ Ebü’l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim, *Sahih Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1412/1991). "Zekât", 1052.

²⁸⁰ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lümâ*, ed. Abdülhalim Mahmûd- Taha Abdalbaki Sürur (Bağdat: Matbaatu-s Saadet, 1960), 72.

²⁸¹ Kelâbâzî, *et-T’arruf li-mezhebi ehli-tasavvuf*, 210.

²⁸² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb* (Kahire: Mektebetü Dârü’t-Türâs, 2001), 680.

²⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâlet’i-Kuşeyrî’ye*, 218.

²⁸⁴ Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, ed. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 266.

²⁸⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 155.

²⁸⁶ Ebu Bekr Muhammed b. El- Buhari Kelabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 55, 101.

²⁸⁷ Ebü’l-Hasan Data Gencbahş Ali b. Osman b. Ali el-Hücviri- İs ’ad Abdülhadi Kandil, *Keşfü’l-Mahcub* (Kahire: el-Meclisü’l-A’lâ li’s-Sakafe, 2007), 62.

dünyaya bakışı; “dünyayı küçümsemek ve eserini kalpten silmektir.” şeklinde ifade etmiştir.²⁸⁸

Mevlânâ Hâlid de müridlerinin eğitiminde ve toplumsal ıslahta vurguladığı en önemli konulardan biriside, dünya arzularından uzak durmaktır. “*Dünyada sanki bir garip veya bir yolcu gibi ol.*”²⁸⁹ hadisini önemli bir prensip olarak kabul etmiştir ve mürid eğitiminde önemle vurgulamıştır. Mevlânâ Hâlid’in müridlerine; “Şunu belin ki hakikatte dünya, geçici bir gölge ve kul ile Mevla’sı arasında bir perdedir. Kalbinde zerre miktarı dünya sevgisi bulunan kimse, hakiki kul sayılmaz. Dünya kabuğuyla ve özüyle birlikte kalbinden atmayan kişi makbul değildir.”²⁹⁰ Mevlâna Hâllide göre insanları kötülöklere sevk eden ve ebedi saadetini engelleyen en büyük şey, dünya sevgisi ve nefساني arzulara uymaktır. Dolayısıyla müridlerine; “Sakın fani dünya hayatının arzularına aldanmayın. Zira dünya arzuları ve sevgisi şeytanın ve nefsin tuzaklarıdır. Dünya hayatı müminler gözünde hiçbir değeri yoktur, onlar bu hayatın arzularına kapılmak faydasız olduğunu ve kesin olarak bilirlir.”²⁹¹

Mevlânâ Hâlid, insanlara yük olmaya, makam, mevki ve şöhrat havasına düşen kişilerini tarîkate almamayı hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. “Dünya arzularıyla meşgul olan tüccarları, ulema taslaklarını, ilmi halk arasında bir makam elde etmek için maşa olarak kullanan talebeleri, tembellikleri sebebiyle yüklerini halka taşımaya çalışan asalakları, maneviyatı dünyasına basamak yapmaya kalkışan kimseleri, tarîkate almayın, alsanız da bu tür davranışlarına fırsat vermeyin. Bilseniz ki bana en sevgili olanız, ehl-i dünya ile alakası olmayan, başkalarına yük olmayanızdır. Nitekim tabileri çoğalanın şeytanları çoğalır, malı çoğalanın hesabı zorlaşır. Tamah ve şöhrat sevgisine tutulan dünyalığını artırmak, makam ve mevki elde etmek için her şeyi meşru görmeye başlar ve dünya ile dinini değiştirir.”²⁹²

Mevlânâ Hâlid gibi mutasavvıflar için dünya ve içindeki bütün varlıklar sadece Allah’a vuslatta bir araçtır, amaç değildir. Bu şahsiyetlerin amaçları, sadece Allah rızasını kazanmaya vesile aramaktır. Mevlânâ Hâlid, müridlerine dünya arzularından korunmaları

²⁸⁸ Kuşeyrî, *Er-Risalet’i-Kuşeyrî’ye*, 153.

²⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî* (Beyrut: Darü İbni Kesir, 1423/2002), "Rikak", 81 (No. 6416).

²⁹⁰ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 122-123.

²⁹¹ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Büğyetü’l-vâcid*, 147.

²⁹² Hani, *el-Behcetü’s-Seniyye fî Âdâbi’t-Tarîkati’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşendiyye*, 159.

hususunda telkinlerde bulunduğu gibi aynı zamanda devlet adamları ile ilişkilerde de dikkatli olunması gerektiğine dikkat çekmiştir. Gerek siyasetçilere karşı gerekse bürokrasiye karşı nasıl davranılması gerektiği hususunda önemli tavsiyelerde bulunmuştur.

“Paşa da olsa avamdan insanlarla dostluk etmeyin. Onlardan hangi vesileyle olursa olsun, bir şey istemeyin. Çünkü bu, sizin kötülükle itham edilmenize sebep olur. İki mefsedet arasında çaresiz kaldığınız zaman en kolay olanı seçin. Mutlu kişi, başkasının başına gelenlerden ibret alandır. Daha önemli olanı tercih ediniz.”²⁹³

Aynı şekilde devlet adamı ve idarecilerden de bir şey istenmemesi gerektiğini dile getirmiş, onların ıslahının toplumsal ıslah açısından çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili şu sözleri önemlidir: “Sakın ola ki sizlerden isteseler bile sultanlara ve devlet ricaliyle bir işe girişmeyin. Çünkü onları ıslah edecek güce sahip değilsiniz. Onlar hakkında gıybet etmeyin, aleyhinde kötü konuşmayın, Veliy-yi emrinizin ıslah ve hayırlı işlerinden muvaffak olması için dua ediniz.”²⁹⁴

2.2.12. İlme Ve Eğitime Önem Vermek

Sözlükte ilim; bilmek, anlamak, farkına varmak, bilgi, biliş, bir iş, konu, olay ve herhangi bir şey konusundan bilinen, malumat anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı olarak, Klasik sözlük ve dil alimleri ilim kavramına farklı tarifler yapılmıştır. Bunlardan Râgıp el-İsfahanî’i şöyle tarif eder: ilim, bir şeyin hakikatini idrak etmektir. Mevlânâ Hâlid, toplumsal ıslah çalışmalarında belirlediği yol haritasında ilim ve eğitim önemli yer tutmakta ıslah ve tecdid hareketinin ana esasını oluşturmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’in ilk emri, “*yaratan Rabbinin adıyla oku*”dur.²⁹⁵ Kur’an’da en çok kullanılan kelimelerden birisi ilimdir. İlim kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller Kur’an’ın yaklaşık 750 yerinde kullanılmaktadır.²⁹⁶ Bu sayı, bilginin ve bilime faaliyetinin Kur’an mesajı bakımından önemini ortaya koymaktadır. Genel olarak Kur’an ilmi öğrenmeyi, öğretmeyi, akıllı ve fikri çalıştırmayı teşvik eder. Ayrıca Kur’an ilmi ve alimleri övmekte, kıymetini, üstünlüğünü ve derecelerini insanlara açıklamakta, cehaleti ise yermekte, onun bir noksanlık, bir eksiklik olduğunu haber vermektedir. Nitekim ayette. “*de ki: hiç bilenlerle*

²⁹³ Hani, *el-Behcetü’s-Seniyye fî Âdâbi’t-Tarîkati’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşebendiyye*, 159.

²⁹⁴ Hani, *el-Behcetü’s-Seniyye fî Âdâbi’t-Tarîkati’l-’Aliyyeti’l-Hâlidîyyeti’n-Nakşebendiyye*, 161.

²⁹⁵ Alak 96/1.

²⁹⁶ Abdülbaki, *el-Mu‘cemü’l-müfrehes li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 596-609.

bilmeyenler bir olur mu.?’’²⁹⁷ Kur’an başka bir ayette ilim sahiplerinin dereceleri şu şekilde ifade eder; “Allah içinizden inananların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin.”²⁹⁸

Hadislerde de en çok kullanılan kavramlardan birisi olan ilimdir. Hadislere bakıldığında ilmin fazileti, anlamı, önemi, işlevi, öğrenilmesi, öğretilmesi ve dinlenilmesi vurgulanır. Nitekim Hz. Peygamber hadis-i şerifinde; “*bir kimse, ilmi elde etmek arzusuyla bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır muhakkak melekler yaptığından hoşnut oldukları için ilim öğrenmek isteyen kimsenin üzerine kanatlarını gereler. Göklerde ve yerde bulunanlar, hatta suyun içindeki balıklar bile âlim kişiye Allah’tan mağfiret dilerler. Âlimin abide karşı üstünlüğü, aynı diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Şüphesiz ki âlimler, Peygamberlerin vârisleridir. Peygamberle ne dinar ne dirhem miras bırakırlar, sadece ilmi miras bırakırlar kim de ilim elde ederse, bol bir miras nasip elde etmiştir.*”²⁹⁹

Tasavvufta de ilim konusu üzerinde önemle durulan bir meseledir. Ebû Talip el-Mekki, *Kûtu’l Kulûp* adlı eserinde ilim konusuna geniş yer tahsis etmiştir.³⁰⁰ Aynı şekilde Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî *İhyâu Ulûmi’d-din* adı eserinde aynı şekilde ilme yer vermiştir.³⁰¹ Ayrıca Şihâbüddîn-i Sühreverdi *Avarifu’l-Mearifi’nde*,³⁰² ve Hucvîrî *Keşfu’l- Mahcub’unda*³⁰³ ilim konusunu kapsamlı bir şekilde ele almışlardır. Bu eserlerde olduğu gibi, diğer mutasavvıflar da eserlerinde ilim bahsine oldukça geniş yer ayırmış, pek çok ayet ve hadisi zikrederek ilmin efdaliyetini, önemini ve ilmin öğrenimi ve öğretiminin faziletini ortaya koymuşlardır.³⁰⁴

Mevlânâ Hâlid de âlim bir mutasavvıf olarak eğitime ve ilme büyük önem vermiştir. O tasavvufî eğitimin ilimsiz olmayacağına dikkat çekmiştir. Mevlânâ Halid’in, tasavvufun yanı sıra İslam toplumuna verdiği en büyük hizmetlerden biri de ilim ve eğitimidir. Mevlânâ

²⁹⁷ ez-Zümer 39/9.

²⁹⁸ el-Mücadele 58/11.

²⁹⁹ Mace, "Mukaddime", 17 (No. 223).

³⁰⁰ Ebû Talip el-Mekki, *Kûtu’l Kulûp*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvani (Kahire: Mektebetü Dârü’t-Türâs, 2001), 363-489.

³⁰¹ Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed el-gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Din* (Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2005), 11-105.

³⁰² Şihabeddin Ebi Hafs Omer Bin Muhammed es-sühreverdî, *Avarifu’l-Mearif*, ed. Ahmed Abdürrahim es-Sayih- Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Mektebet-ü Sekafet-i Diniye, 2006), 38-42.

³⁰³ Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcub*, 203-215.

³⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Din*, 11-15.

Hâlid, İslam toplumunun eğitim, öğretim ve bilimsel alanında uzun süredir devam eden geri kalmışlığının, bu alanda olgunluğunu daha önceden kanıtlamış olan medreselerin canlandırılmasıyla telafi edebileceğini düşünmüştür. Toplumun hem düzenli ve hem de yaygın eğitim yoluyla aydınlatılmasını hedefleyen Mevlânâ Hâlid, düzenli ıslah ve eğitim için medreselerin, yaygın eğitim için de camilerin işlevsel fonksiyonlara bürünmesi için öncülük etmiştir. Camilerde kurulan ilim ve sohbet halkalarıyla halkın bilgilendirilmesi ve bilinçlendirmesi hedeflenirken, camilere göre daha uzun ve zorlu bir süreç gerektiren medreselerden ise ilmi yeterliğe ve ümmete önderlik yapabilecek kabiliyette şahsiyetlerin yetişmesi planlanmıştır.³⁰⁵

Mevlânâ Hâlid'in Ortadoğu'nun Irak, Türkiye ve İran gibi farklı bölgelere gönderdiği halifelerinin aynı zamanda ilim sahibi ve iyi bir müderris olmalarının, eğitim alanında ortaya kona hedeflerin yakalanmasında olumlu etkisi olmuştur. Tekke inşa etmek yerine kurulan medreselerin hem ilmi ve hem de tasavvuf eğitim için kullanılması, Hâlidîliğin genel bir prensibi haline gelmiştir. Mevlânâ Hâlid'in bireylerin ve toplumların ıslahı ve ilerlemesi için ilmi ve eğitimi temel prensip olarak düstur kabul ettiği görülmektedir.³⁰⁶ Mevlânâ Hâlid, müridlerin hem cami hem de medreselerdeki eğitim programlarında öncelikli husus, doğru ve sağlam bir itikada sahip olunması ve halis olarak öğrendiklerinin hayata geçirilmesi olmuştur. Mevlânâ Hâlid, müridlerini her zaman ilmi tahsil etmek için büyük çaba ve gayret göstermelerini tavsiye etmiştir.³⁰⁷ Mevlânâ Hâlid, toplumun bilinçli ve eğitilmiş bir toplum haline getirmeye çalışmıştır. Neredeyse her kente her kasabaya ve her köye bir medrese açtırdığını görülmektedir.³⁰⁸

2.2.13. Kanaatkâr Ve Cömert Olmak

Sözlük anlamı itibariyle kanaat kelimesi, “kısmetine razı olmak”³⁰⁹ terim anlamı olarak ise “insanın, ihtiyaç duyduğu şeylerin az miktarıyla yetinmesi, başkalarının elinde

³⁰⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik*, 2016, 417-418.

³⁰⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik*, 2016, 209.

³⁰⁷ Sahib, *Mektûbâtü Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 26; Haydarî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fit-Tasavvuf*, 339.

³⁰⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik*, 2016, 201.

³⁰⁹ Seyyid Şerif El- Cürcani, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, ed. Muhammed b. Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Darü'l-Fazile, 1413), 150.

olana tamah etmeyip kendi elinde olanı kabullenmesi, kimseden bir şey istemediği gibi endi elindekini de kimseden esirgememesi” anlamlarına gelmektedir.³¹⁰

Kur'an'da kanaât kelimesi geçmemektedir. Ancak kanaatkâr olmayı, kendisi için takdir edilen yetinip tamah ve dünyalık peşinde koşmamaya teşvik eden, bencillik, hırs ve tamahkarlıktan sakındıran, dünya güzelliklerinin cazibesine karşı müminleri uyaran birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerden birinde doğrudan Hz. Peygambere (s.a.s.) hitap edilerek şöyle ifade edilmektedir: *“Onlardan bazı kimselere, kendilerinin sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere gözünü dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”*³¹¹

Hadislerde de gerek kanaât kökünden kelimelerle gerekse başka ifadelerle kanaatkârlığa vurgu yapıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in kanaatkârlığı bir iffet, tok gözlülük ve gönül zenginliği olarak değerlendirdiği ilam'la hidayete kavuşup yeterli miktarda rızka sahip olan ve buna kanaat eden ve kısmetine razı olan kişiyi övgüyle andığı; *“Asıl zenginlik mal çokluğu değil gönül zenginliğidir.”*³¹² şeklinde ifade ettiği kanaatkârlığı şükrün en yüksek derecesi saydığı bildirilmektedir.

Tasavvuf kaynaklarında kanaat kavramına büyük önem verildiği görülmektedir. Mutasavvıflar kanaatkârlığı öncelikle manevi bir fazilet olarak görmüşler,³¹³ Ebu Abdullah b. Hafif (ö. 371/ 982), “Kanaat, kayıp olanın hasretini çekmemek ve mevcut ile iktifa etmek, kalben çok zengin olmak demektir” şeklinde ifade etmiştir. Kanaât eden kişi zamanın ehlinden yakayı kurtarıp rahat eder. Akran ve emsaline üstün olur. Ebu Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), “Kanaâtın rıza makamındaki yeri, takvanın zühddeki yeri gibidir. Kanaât rızanın başlangıcı, takva da zühdün başlangıcının ilk basamağıdır.”³¹⁴ Diye beyan etmiştir. Mutasavvıfların kanaât hususunda yaptıkları bu tariflerini kanaâtın önemini arz etmektedir. Mevlânâ Hâlid'in toplumsal ıslah çalışmaları için belirlediği yol haritasındaki başka önemli hususlardan biriside kanaât sahibi olmaktır.

³¹⁰ Ebû Osmân Amr B. Bahr el-Câhız, *Tehzîbü'l-ahlâk* (Tanta: Darü's-Sahabe li't-Türas, 1989), 22; İsfahânî, *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'ân*, 685.

³¹¹ Tâhâ 20/131.

³¹² Buhârî, "Rikak", 15 (No. 6446).

³¹³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 298.

³¹⁴ Kuşeyrî, *Er-Risalet'i-Kuşeyrî'ye*, 197-198.

Müellif, mürîdlerini eğitmek ve ıslah etmede kanaât konusuna büyük önem vermektedir. Bu husus üzerinde mürîdlerine tavsiyede bulunup, Allah'ın verdiği kismete teslim olmalarını istemiştir. Mürîd, Allah'ın kendisi hakkında takdir ettiği rızka teslim olmalıdır.³¹⁵ Burada önemli olan konulardan birisi de kanaât kavramının doğru anlaşılmasıdır. Kanaât etmek hiç çalışmamak anlamına gelmemektedir. Kanaât etmek, çalışmamak ya da tembellik etmek demek değildir. Kanaât, Allah'ın ilmine uygun şekilde çalışarak, Allah'ın kendisi hakkında belirlemiş olduğu rızka râzı olmaktır.³¹⁶ Mevlânâ Hâlid, maddi ihtiyaçlarını karşılamak hususunda çok sabırlıydı. O, hiçbir bir hırsa kapılmadan, az da olsa Allah'ın kendisi için takdir ettiği kismetine teslim olmuş bir sûfidir.³¹⁷

Mevlânâ Hâlid'in, mürîdlerin eğitimi ve ıslahı konusundaki bir diğer önemli yönü cömertliktir. Mevlânâ Halid'e göre mürîd, paraya pula değer vermemelidir, dünya sevgisi gönlünde yer almamalıdır. Allah'ın kendisine takdir ettiği kismete razı göstermelidir. Mürîd, ihvanlarına ve başkalarına karşı cömert olmalıdır. Allah'ın kendisine verdiği nimetleri ihvanlarıyla başkalarıyla paylaşmalıdır.³¹⁸ Allah yolunda mal ve mülk ile ilgili yapılan ısla faaliyeti infak kültürüdür. Mevlânâ Hâlid, zor durumda kalan kimselere elini uzatarak ihtiyaçlarını karşılamıştır. Fakirlere infakta bulunan Mevlânâ Hâlid, aynı zamanda miskin ve kimsesizlere de sahip çıkan bir arif-i billahtır.³¹⁹

Cömertlik zıttı olan cimrilik, esas olarak dünya hayatına, mal ve mülke değerinden fazla anlam katmak ile meydana gelir. Maddi zenginliğinin bir üstünlük olarak görülmesi diye de ifade edile bilinecek olan cimrilik, şımarıklık, kibir gibi mezzum hasletlere sebep olur. Bu tür tutum ve davranışlar Allah'ın rızasına muvafık haller değildir. Mevlânâ Hâlid'in, mürîdlerinden dünyaya ve içindekilere çok fazla bir anlam yüklememesini, eli açık cömert bir kişiliğe sahip olmalarını istediği görülmektedir. Mevlânâ Hâlid, mürîdlerinin sahip oldukları imkanlardan, muhtaçlara meşrû ölçüler dahilinde, Allah rızasından başka hiçbir gaye gütmeyen, insanların ihtiyaçlarını gidermede cömert olmalarını istemiştir.³²⁰

³¹⁵ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 143-144.

³¹⁶ Abdolvahap Yıldız, *Meybüdü'nin Tefsirinde Tasavvuf* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019), 139.

³¹⁷ Muhammed b. Abdullah Hâni, *Behcetü's-Seniyye*, çev. Siraceddin Önlüer (İstanbul: Semerkand, 2011), 320.

³¹⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşebendî ve Hâlidilik*, 2016, 499.

³¹⁹ Şükrü- Sözer, *Şemsü's Şumûs der Hakk-ı Mevlânâ Hâlid el-Arûs*, 44.

³²⁰ Sahib, *Mektubat Hazreti Mevlâna Halid El Müsemma Büğyetül Vacid*, 162.

Mevlânâ Hâlid'in, özellikle manevi açıdan kanaât ve cömertlik meselesini en büyük zenginlik kaynağı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Aslında kanaât, kişinin dünya varlıklarından kendi payına düşene razı olması ve cömertliği gösterip, hırs ve tamah ile bütün zamanlarını harcamaması demektir. Çünkü hırs ve tamah insanı doyumsuz, aşırı cimri, açgözlü, kıskanç ve huzursuz eder. Hatta bu iki kötü huy kişiye, fazla mala sahip olma yolunda haksızlığa, zulme ve başkalarının ve devlet malının gasbına kadar götürebilir. Böylece bu vasıflara sahip olan kişi başka kötü huylara da tevessül edecektir. Yukarıda da belirtildiği veçhile Mevlânâ Hâlid'in müridlerine kanaât ve cömertlik bilinciyle yaşamalarını tavsiye etmiştir. Tolumsal ıslahın temel taşlarından olan kanaat sahibi olma, topluma barış ve huzurun sağlanmasınada, fakir ve miskinlerin gözetiminde, diğer insanların haklarına riayete ve umuma ait ortak malların talan edilmemesine dair tedbirler geliştirecektir. Bu nedenle Bağdâdî'nin ıslah ve tecdid düşüncesinde çok önemli yere sahip olduğu görülen kanaat sahibi olma vasfı eserlerinde ve mektuplarında muhiblerine ve müridlerine tavsiye ettiği mühim bir haslettir. Ayrıca bu bağlamda dolaylı olarak tamahkarlık ve cimriliğin tehlikesine müridlerinin dikkatini çekmek istediğini görülmektedir.³²¹

³²¹ Sahib, *Mektûbâtı Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemma Buğyetü'l-vâcid*, 162.

SONUÇ

Toplumsal hayatta dini ve kültürel değerlerin zamanla dejenerasyona uğradığı sosyolojik bir gerçektir. Din ve kültür tarihine bakıldığında, manevi değerlerden ve özlerinden kopmuş insanlara dinlerin prensiplerini yeniden hatırlatmak için en başta peygamberlerin gönderilişi bunun yanı sıra din tebliğcileri ve dinin özüne bağlı kalarak yeniden ihya ve ıslah hareketleri görülmektedir. Tarihte yer alan ıslah ve tecdid hareketlerine öncülük etmiş bir çok dini liderler vardır. Bunlardan biri de Müceddidiyye ekolünü oluşturan Mevlana Halid-i Bağdâdî'dir. Bağdâdî, ihya ve tecdid hareketinde Kur'an ve sünneti temel kaynak olarak esas almış, tarîkatın esaslarını da bu meyanda teşkil etmiştir. Bir nakşi sûfi olarak ıslah anlayışında ehl-i sünnete bağlı kalmış aynı zamanda daha özel manada Nakşbendi'yyenin esaslarını takip etmiştir. İlk dönem mutasavvıflarının saliklerin eğitiminde uyguladığı yöntemle benzer bir anlayış sergilediği öne sürülebilir. Mevlânâ Hâlid'in müridlere uyguladığı eğitim ve yetiştirme yöntemi, sağlam akide, doğru iman ve Allah'ın iradesine tamamen teslim olma temelinde şeklinde değerlendirilebilir. Öncelikle imanlı, şahsiyetini sağlam bir temel üzerinde oturtmuş, toluma ve ümmete faydalı kişiler yetiştirme amaçlanmıştır. Tasavvuf yolunun Kur'an ve sünnete uygun bir yol olduğu ve müridlerin tasavvufi terbiye ile ıslah edileceği düşüncesi Bağdâdî'nin tasavvuf terbiyesinde ve ıslah anlayışında bariz bir şekilde görülmektedir. Mevlânâ Hâlid'in tevhid inancı derin bilgi sahibi olması, bu konuda eser yazması mürid eğitim metodunun izlerini ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak, Mevlânâ Hâlid eğitiminde mürid, Allah'ı tanıyacak ve Allah'a tam teslim olacaktır.

Tarîkatın yeniden yapılandırılması, Halid-i Bağdâdî'nin en önemli ıslahat faaliyetlerinden biridir. Halid-i Bağdâdî, Nakşbendi tarîkatının kurucusu Muhammed Bahauddin Nakşbend'in öğretilerine sadık kalmaya çalışmış, tarîkatın içine giren bid'at ve hurafeleri temizlemeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, tarîkatın kurallarını ve usullerini yeniden belirlemiş, tarîkata girenlerin şartlarını sıkılaştırmış, tarîkat mensuplarının hem zahir hem de batın ilimlerini öğrenmelerini istemiştir. Halid-i Bağdâdî, tarîkatın şeyhleri ve halifeleri arasında bir disiplin ve hiyerarşi oluşturmuş, onlara görev ve sorumluluklar vermiştir. Halid-i Bağdâdî'nin bu çabaları sonucunda Nakşbendi tarîkatının Halidiye kolunu kurmuş ve bu kol Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmıştır.

Dini eğitimin reformu, Halid-i Bağdâdî'nin diğer bir ıslahat faaliyetidir. Halid-i Bağdâdî, dönemindeki medrese eğitiminin yetersiz ve geri kaldığını düşünmüş, medreselerde okutulan ilimlerin güncellenmesi ve zenginleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Halid-i Bağdâdî, medreselerde tasavvufî ilimlerin de okutulmasını istemiş, tasavvufun akli ve nakli ilimlerle uyumlu olduğunu göstermeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, medrese eğitiminin yanında tarîkat mensuplarına da dini eğitim vermiş, onlara Kur'an, hadis, fıkıh gibi temel ilimleri öğretmiştir. Halid-i Bağdâdî'nin dini eğitim alanındaki ıslahat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toplumunda dini bilincin artmasına ve dinin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur.

Toplumsal hizmetler, Halid-i Bağdâdî'nin üçüncü bir ıslahat faaliyetidir. Halid-i Bağdâdî, sadece dini alanda değil, sosyal alanda da hizmet etmeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi ve ekonomik krizler nedeniyle yoksulluk ve sefalet içinde olan halka yardım etmeye çalışmıştır. Halid-i Bağdâdî, tarîkat mensuplarından zengin olanlara sadaka vermelerini, fakir olanlara ise iş bulmalarına yardımcı olmalarını istemiştir. Halid-i Bağdâdî, ayrıca eğitim, sağlık, hayır kurumları gibi alanlarda da faaliyet göstermiş, okullar, hastaneler, camiler, imaretler, kütüphaneler gibi eserler inşa ettirmiş veya desteklemiştir. Halid-i Bağdâdî'nin toplumsal hizmetler alanındaki ıslahat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toplumunun refah seviyesinin yükselmesine ve sosyal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Mevlânâ Hâlid'in çeşitli ilim alanlarında kendisini geliştirmiş olması, eserler telif etmesi, hocalık yapması da mürid yetiştirme usulünde kendini göstermektedir. Mevlânâ Hâlid, mürid ve halifelere ilim tahsilini ve ilme önem vermek konusunda net tavsiyelerde bulunmuştur. İlimi hem alan hem de veren olmalarını öğütlemiştir. Seyr sülûk yaparken, medresede derslerine devam etmesi buna iyi bir örnektir. Aynı zamanda farklı ilim dallarda yazmış olduğu eserler, Mevlânâ Hâlid'in ilmi derinliğine işarettir. İlim konularda münazaralar yapmış ve bu konuda tanınmış bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Halifelerini belirlerken de ilmi yeterliliği ve ilmi icazet sahibi olmayı şart koymaktadır. İlim birikimi olmayan kimselere tarîkat icazet vermediğini görmekteyiz. Allah ilminin yayılması ve ve

insanlara bildirilmesi, Allah ilmini bilen ve bu konuda derinliği olan kimseler tarafından sahih olarak yapılabilir. Mevlânâ Hâlid, Allah ilminin yayılmasındaki istismarların önüne geçmek adına bu konuda hassas davranmaktadır.

KAYNAKÇA

Abaza, Nzar. *Şeyh Halidi'n-Nakşbendi el-Âlimu'l-Muceddidu Hayatuhu ve Ehemu Muelifâtihi*,. Beyrut: Darul Fikir Muasır, 1994.

Abdûlbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2010.

Algar, Hamid. *Hâlid el-Bağdâdî*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Amara, Muhammed. *el-ıslah bil İslam*. Mısır: Nehzet Mısır, 2006.

Ata, Abdulkadir Ahmed. *er-Riaye li-Hukukillah*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Azamat, Nihat. *Kādîriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Azzâvî, Abbas. *Şehrezûr es-Süleymaniye*. ed. Muhammed Ali Karadâği. Bağdad: es-Sâlimî, 2000.

Baban, Cemal. *Silemani Şaregeşâvekem*. Süleymaniye: Dezgayê Ruşenbirî ve Belavkirdneveyê Kurdî, 1998.

Bağdâdî, Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd*. ed. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2002.

Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid-i. *Herkes Lâzım Olan İman*. çev. Kemâhlı Feyzullah Efendi. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2014.

Bağdâdî, Mevlânâ Ziyâüddîn Hâlid-i. *Câliyetü'l-Ekdâr ve's-Seyfü'l-Bettâr fi's-Salâti ale'l-Muhtâr*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2018.

Bağdâdî, Muhammed b.süleymanel-Henefi. *el-Hadikatü'n-Nediyye fi Âdâbi't-Tarîkati'n-Nakşbendiyye ve'l-Behcetü'l-Halidiyye*. Mısır: el-Matbaatü'l-ilmîyye, 1310.

Baytâr, Abdürrezzâk el-. *Hilyetü'l-beşer fi târîhi'l-karni's-sâlis aşer*. Dımaşk: Matbû'ât Mecma'i'l-Luga el-Arabiyye bi Dımaşk, 1961.

Belkeziz, Abdelilah. *Hitabu'l islahi fi-lmağrib*. Beyrut: Darü'l Müntehab, 1997.

Bitlisî, Şerefhan. *Şerefnâme fi Târîhi'd-Düvel ve'l-İmârâti'l-Kürdiyye*. çev. Muhammed Ali Avnî. Dımaşk: Dârü'z-Zaman, 2006.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *Sahîh-i Buhârî, nşr.* 1 cilt. Beyrut: Darü İbni Kesir, 1. basım, 1423/2002.

Câhız, Ebû Osmân Amr B. Bahr el-. *Tehzîbü'l-ahlâk*. Tanta: Darü's-Sahabe li't-Türas, 1989.

Canbulat, Mehmet. *Dini kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları., 2006.

Cengiz Eroğlu “Vd.” (ed.). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*. Ankara: Orsam, 2012.

Cürcani, Seyyid Şerif El-. *Mu'cemü't-Ta'rifat*. ed. Muhammed b. Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Darü'l-Fazile, 1413.

Cürcânî, Seyyid Şerîf el- - Minşâvî, Muhammed b. Sıddîk el-. *Mu'cemü't-Ta'rifat*. Kahire: Darü'l-Fazile, 2004.

Çağrııcı, Mustafa. “*Tevazu*” *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çınar, Nazım. *Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.

Dâmegâni, Ebu Abdullah El-Hüseyn b. Muhammed ed-. *el Vücuḥ ve'n Nezair li Elfazi Kitabi'llahil Aziz*. ed. Arabi Abdülhamid Ali. Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 2010.

Dihlevi, Şah Gulam Ali. *Mekâtib-i Şerîfe*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2010.

Düzgün, Osman. *Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

El-mısri, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-afriki. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

Emin, Ahmed. *Feyzü'l-Hatır*. Kahire: Müessesetu Hindavî li't-Ta'lim ve's-Seḳâfe, 2012.

Erbilli, Muhammed Esad. *Divan-ı Esad*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2018.

Ez-Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.

Fedlî, Abdulhadî el-. *Hulasatü İlmi'l-Kelam*. Beyrut: Darü'l-müarihi'l-Arabi, 1993.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed b. Amr El-. *Kitabü'l-Ayn*. ed. Abdülhamid Hindavi. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed el-. *İhyâu Ulûmi'd-Din*. Beyrut: Daru İbn Hâzm, 2005.

Geylânî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih el-. *Gunyetü't-tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi*. İstanbul: Berekat yayınları, 1998.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-büldân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1977.

Hamid vd., Salih b. Abdullah b. *Mevsuatu Nadratu'n-Naîm fî Mekarimi Ahlaki'rRasuli'l-Kerîm (s.a.v)*,. Cidde: Daru'l-Vesile, 2010.

Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. el *Müsned*. ed. el Arnavut Şuayb. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.

Hanbeli, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb El-. *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hâdisen min Cevâmi'i'l-kefîm*. ed. Şuayb Arnaut - İbrahim Bacis. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999.

Hânî, Abdülmecîd. *el-Hadâ'iku'l-Verdiyye fî Hakâ'iki Ecillâ'i'n-Nakşibendiyye*. Erbil: Matbaatü Ârâs, 2002.

Hâni, Muhammed b. Abdullah. *Behcetü's-Seniyye*. çev. Siraceddin Önlüer. İstanbul: Semerkand, 2011.

Hani, Muhammed B. Abdullah. *el-Behcetü's-Seniyye fî Âdâbi't-Tarîkati'l-'Aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşbendiyye*,. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2016.

Haydarî, Cevad Faki Ali el-Cûm. *Mevlânâ Hâlid en-Nakşbendî ve Menhecühü fit-Tasavvuf*. Beyrut: Books-Publisher, 2017.

Haydarî, İbrahim Fasîh. *el Mecdü't-Talid fî Menakıbi Hazreti Mevlânâ Hâlid*. İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2014.

Hindavi, Abdülhamid. *Kitabü'l-Ayn*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Hücviri, Ebû'l-Hasan Data Gencbahş Ali b. Osman b. Ali el- - Kandil, İs'ad Abdülhadi. *Keşfü'l-Mahcub*. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sakafe, 2007.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmiu's-Sire*. ed. İhsan Abbas - Nâsirüddin el-Esed. Mısır: Dârü'l-Maârif, ts.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. ed. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saâdât Mecdüddin El-Mübârek b. Muhammed - El Eseri, Ali Bin Hasan Bin Ali Bin Abdülhamid El Halebi. *en-Nihaye Fi Garibi'l-Hadis Ve'l-Eser*. Riyad: Dar İbnül Cevzi, 2000.

isa, Abdülkadir. *Hakaik ani't-Tasavvuf*. Haleb: Daru'l-İrfan, 1993.

İsfahânî, er-Râgıb el-. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdi. Dimeşk: Darü'l-Kalem, 2009.

İsfahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah el-. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*,. Beyrut: Dâru Kutübi'l-İlmiyye, 1988.

Kannuci, Muhammed Sıddık Hasan Han El-. *Kaṭṭü's-semer fî beyâni 'akâdeti ehli'l-eser*. ed. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî. Kahire, 1984.

Karadağı, Muhammed Ali el-. *el-Mektubat Mevlana Halid*. İstanbul: el-Mektebet El-Haşimiye, 2015.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Mu'cemü ıstılahâtü's-Sufiyye*,. ed. Abdulâl Şahin. Kahire: Dâru'l-Menar, 1992.

Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşbendî ve Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ishâk el- - Şemseddin, Ahmed. *et-T'arruf li-mezhebi ehli-tasavvuf*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Kelâbâzî, Muhammed b.İbrâhim. *et-Ta'aruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Kerim, Hüseyin Hasan. *İcâzâtü Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşbendî*. Erbil: Matbaatü Ârâs, 2009.

Köroğlu, Burhan. *Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd*. İstanbul: Ankara, TDV Yayınları, 2010.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-. *El-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*. ed. Abdullah Bin Abdul Muhsin Et Turki. Beyrut: Müessesetür Risale, 2006.

Kuşeyri, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Huvzân el-. *Er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Halil Mansur. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Kürdî, Ebü'l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezorî el-. *Dîvân*. thk. Ali Sözer. İstanbul: Semerkand, 2013.

Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn. *Sünen-i İbn Mace*. ed. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1918.

Mekkî, Ebû Tâlib el-. *Ḳūtü'l-ḳulûb fî mu'âmeleti'l-maḥbûb*. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 2001. Memiş, Abdurrahman. *Mevlânâ Halîd-i Bağdadî*. Üsküdar/İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.

Mısri, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem El-Afriki El-. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

Muhammed, Kemal Rauf. *Akîdeyê Îman-Akîdeyê kurdî-Lubbe'Akaid*. Hewlêr: Weşanxaneyê Ârâs, 2004.

Murad, Halil Ali. *el-Irak fî'l-Ahdi'l-Osmanî's-Sanî*. Beyrut: Dâru'r-Rafidayn, 2018.

Müderriş, Abdülkerim. *Yâd-I Merdân*. Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011.

Müderriş, Abdülkerim Muhamed. *Ulemau'na Fi Hidmeti 'l-İlmi ve Din*. Bağdat: Daru'l Huriyye, 1983.

Müftü, Muhsin. *Envaru'l Hakika*. Erbil: Matbaa Rojhilat, 2012.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi. *Sahih Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1991.

Nakşbendî, Muhammed es'ad Sahib Zade el-Osmani en-. *Mektubat Hazreti Mevlânâ Hâlid el Müsemma Büğyetül Vacid*. ed. Muhammed Hadi el Şemrahi el Mardini. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

Necdî, Osman b. Sind el-Vâilî en-. *Asfa'l-Mevârid min Selsâli Ahvâli'l-İmâm Hâlid*. Mısır: el-Matbaatü'l-ilmiyye, 1310.

Nizar, Abaza. *Şeyh Halidi'n-Nakşbendi el-Âlimu'l-Muceddidu Hayatuhu ve Ehemu Muelifâtihi*. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1994.

Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muasıra*. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008.

Özköse, Kadir. *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 2017.

Razi, Ebi Abdullah Muhammed Bin Ebi Bekr Şemseddin Er. *Muhtaru's Sihah*. Bayrut: Mektebetu Lübnan, 1986.

Resuloğlu, M. Fettah. *Niçin İbadet Etmeliyiz*. ed. İsmail Kayar. İstanbul: Işık Yayınları, 2010.

Sahib, Muhammed Esad. *Mektûbâtü Hazret-i Mevlânâ Hâlid el-Müsemâmâ Buğyetü'l-vâcid*. Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2012.

Saim, Ahmet. *Akaid*. İstanbul: DİA, 1989.

Sebt, Halid b. Osman es-. *el-Emr-İ Bi'l-Ma'ruf Nehy-İ Ani'l-Münker Usûluhu, Zavabitühü ve Adabuhu*. Riyad, 1995.

Selefi, Muhammed Lokman es-. *Mekânetü's-sünne fî teşriil İslami*. Riyad: daru dâ'î lin-neşr, 1999.

Sinanoğlu, Mustafa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Suyûtî, Celâleddin b. Ebi Bekr es-. *el-Camiü's-Sagîr fî Ehadisi'l-Beşiri'n Nezîr*. ed. Muhammed Ali Beydun. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

Sühreverdi, Şihabeddin Ebi Hafs Omer Bin Muhammed es-. *Avarifu'l-Mearif*. ed. hmed Abdürrahim es-Sayih - Tefvik Ali Vehbe. Kahire: Mektebet-ü Sekafet-i Diniye, 2006.

Süleyman, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. ed. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâu't-turâs, 2002.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş- vd. (ed.). *el-Müsned*. Bayrut: Müessesetü'r-Risale, 1995.

Şükrü, el-Hac Hasan- Sözer, Ali. *Şemsü's Şumûs der Hakk-ı Mevlânâ Hâlid el-Arûs*. İstanbul: Semerkand, 2013.

Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmi et-. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. ed. Ebu Muaz Tarık b. İvadullah b. Muhammed- Abdülmuhsin b. İbrahim Hüseyini Ebü'l- Fadl. Kahire: Darü'l Haremeyn, 1995.

Tahrallı, Mustafa. *"Rîfâiyye", TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali et-. *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. ed. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1996.

Tenik, Ali. *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Nûbihar, 2015.

Teymiyye, Ahmed bn Abdülhalîm bn. *el Emri Bil Maruf ve Nehyi Anil Münker*. ed. Selâhuddîn el-Müneccid. Beyrut: Dar'u l-kitab'u-l cadid, 1976.

Tirmîzî, Ebi İsa Muhammed Bin İsa Bin Sure et-. *Sünen-i Tirmîzî*. ed. Darü't- Tasil. Kahire: Darü't-Tasil, 2014.

Tobbaş, Osman Nuri. *es-silsilet'u z-zehebiyye*. çev. Muhamed izeddin seyf. istanbul: dar'ul erkam, 2017.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lümâ*. ed. Abdülhalîm Mahmûd - Taha Abdulbaki Sürur. Bağdat: Matbaatu-s Saadet, 1960.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.

Uludağ, Süleyman. "*Tasfiye*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Verkanisi, Şeyh Fethullah. *Âdâb-ı Tarîkât-ı Nakşbendiyye*. İstanbul: Kent Işıkları, 2020.

Yakub, Ahmed b. Ebû. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru Sâdr, 2010.

Yıldız, Abdulvahap. *Meybüdü'nin Tefsirinde Tasavvuf*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019.

Yılmaz, H. Kâmil. *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar*. İstanbul: Ensar, 2015.

Zekeriyyâ, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*. ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Darü'l-Cîl, 1991.

Zeki, Mehmed Emin. *Meşâhirü'l Kürd ve Kürdistan fî Ahdi'l İslâmî*. bagdad: matbaatü t-tefidü'l ehliye, 1945.

Zeki, muhamed emin. *tarihü's-süleymaniye*. çev. el-mela cemil el-mela ahmed er-rojbeyani. Bağdad, 1951.

Zübeydi, Seyid Muhammed Murtaza el-. *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*. ed. Abdülaziz Matar. Kuveyt: Tûrasi'l-Arabi, 1994.

Zümürüt, Kübra. *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşbendiyye Tarîkatı Örneğinde Muhâsebe ve Murâkabe*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.